

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

СОЦІАЛЬНО-ТРАДИЦІЙНІ ПІДОСНОВИ КУЛІШЕВОЇ ТВОРЧОСТІ

Тридцята річниця смерті П.О.Куліша нагадує нам, як ще мало і слабо знаємо ми сього третього в великій всеукраїнській трійці — поруч Шевченка і Костомарова.

На брак матеріалу поскаржитись не можна. Навпаки, Куліш — лірик, суб'єктивіст, одвертий егоцентрист, лишив таку масу матеріалу для пізнання своєї інтелектуальної, соціальної і творчої індивідуальності, як рідко котрий інший український діяч. Можна сказати — він засипає, пригнічує принагідного дослідника сею масою документів, бо її не легко звести до короткої, легкої до перегляду схеми, не легко підвести під певні хронологічні чи синхроністичні категорії або поділити його діяльність на виразні сфери творчості. Його довге, многостороннє і, на диво, активне життя при незвичайно вражливій, рухливій, імпульсивній вдачі, при тій легкості, з якою він кожду гадку перетворює у діло і доводив до крайніх границь логічну нитку свого настрою, не рахуючися з тим, що говорив перед тим, і потім знов повертався до попереднього — коли проходив його запал до нової ідеї, воно — кажу — завантажує і придавлює дослідника сею масою фактів, переминаючих поглядів, хитких настроїв, розбіжних і некоординованих. Наслідок з того такий, що помирившись з фактом, мовляв, повної безсистемності Куліша, ті, що вивчають життя і творчість сього “велетня досвітів” українського життя, замість старатися знайти певну логіку й послідовність в сих хитаннях і перескоках, що апріорно мусить признаватися в них (адже і в божевільлі буває своя логіка, як сказано вже давно!), все частіш починають звертати свою увагу і енергію на викриття все нових і нових суперечностей і контрастів в його діяльності і творчості. Процеси, так нещасливо розпочаті Кулішем з старшими товаришами праці — Шевченком і Костомаровим, продовжуються в безконечність новими поколіннями критиків і істориків літератури, які вишукують все нові прогрішення і непослідовності в аргументації і діяльності Куліша. А тимчасом полишається без відповідної уваги далеко цікавіше: вияснення зв'язків діяльності і творчості всіх трьох корифеїв українського відродження між собою і з великою плеядою своєї доби, та з самою сею добою, — тої ув'язки, що безперечно, при всіх розходженнях, існувала у них з своїм часом і його потребами, і зробила їх усіх трьох, при всіх відмінах їх людських і творчих фізіономій, такими симптоматичними й яскравими — найхарактеристичнішими й найяскравішими представниками своєї доби. Одної й тої ж доби — не вважаючи, що між смертю Шевченка й смертю Куліша лежить повних тридцять шість літ, а смерть одного й другого застала ще вповні діяльними.

З другої сторони — зістаються без належного висвітлення зв'язки кожного з сих корифеїв з певними ідеологічними течіями і соціальними верствами громадянства, з яких виникали й ті різні роздраження і конфлікти, цілком незалежно від їх особистої вдачі.

Тому полишаючи іншим рукам примноження матеріалу до вивчення діяльності і творчості Куліша, його систематизацію й інтерпретацію (ся робота, без сумніву, дістане сильний імпульс в нинішніх роковинах — так, в Українській академії наук організується спеціальна комісія, яка займеться видаванням листування й іншої спадщини Куліша*, а Археографічна комісія готує видання його невиданої історичної праці — що мала стати другим томом “Матеріалов до воссоединения Руси”, та не була ним видана*) — я хочу з приводу сеї річниці звернути увагу на деякі принципиальні моменти, що повинні матись на увазі в студіюванні і висвітлюванні Кулішевої діяльності і творчості.

Діяльність Куліша повелоса розглядати в аспекті його різко виявленої індивідуальної вдачі: його незвичайних амбіцій, його самолюбівання, його зависті до тих, хто ділив з ним популярність в українським громадянстві або відтисняв його самого на другий план. В сеї амбітності і егоїстичності бачили джерело і його так званого аристократизму, потягів до становища вибранців долі і зневажливих відносин до “юрби” і “простолюду”.

Тим часом Куліш, як відомо, сам вказав на певні історичні, соціальні й економічні причини свого розходження з народницьким українським рухом 1860-х років, представивши себе і Шевченка характеристичними представниками двох старих українських світів: городових кармазинників та січових низовиків, або лівобережної старшини і правобережної черні. Без сумніву, індивідуальні обставини життя скріпили зв'язки Куліша з верхами тої лівобережної козацької верстви, а неповздержна, імпульсивна натура завела його до незвичайного, ні у кого більш не повтореного обгострення антитези тих двох українських світів. Але для нас далеко інтересніш те, що сеї індивідуальні обставини і прикмети Кулішевої творчості обгострили дійсно, об'єктивно дану, реальним історичним процесом витворену антитезу, суперечність, антиномію післяреволюційного (після Хмельниччини) українського життя: тенденцій культурницьких і державницьких з соціальними й соціалістичними домаганнями українського демосу, — до свого найвищого розвитку (тій добі і тій культурі приступного) доведених в концепції Січі. Як би ми високо не цінили культурні й літературні досягнення Куліша (в сфері лірики, історичної повісті, фольклору), безсумнівно високі і триваловарті, — все-таки для історика українського життя та його відбить в літературі постать і діяльність Куліша інтересна найбільше в тім, що на протязі своєї довгої, більш ніж піввікової творчості, незвичайно продуктивної, змістовної і многосторонньої, він завдяки своїй непогамованій, до крайніх екстремів схильній натурі, з небувалою яскравістю, силою і оголеністю виявив, усвідомив і скристалізував отсю антитезу традицій своєї верстви з демократизмом українського мужицтва і військової черні, що ліг основою нашого відродження.

Індивідуальна трагедія Куліша була в тім, що він не знайшов синтезу тих культурницьких і державницьких домагань, що поставила українсько-стар-

шинсько-інтелігентська верства, з якою він солідаризувався, з отими соціал-радикальними і чисто соціалістичними постулатами, які протиставило польсько-московському режимові українське відродження. Чергові завдання українського відродження ув'язували його роботу з роботою інших передовиків сеї боротьби за визволення української нації. Але Куліш за разом почував себе всіма сторонами життя зв'язаним з тою “панською”, як він її часом залюбки і з усею симпатією називав, — українською верствою і культурою¹. Сю класову культуру і соціальну традицію хотів він своєю творчістю і роботою продовжити, убагороднити, піднести до верхів вселюдської культури і з ними безпосередньо зв'язати. Стрічаючи в українському минулому розходження з тою концепцією культури й держави, яку він собі зложив, він обрушувався на них з такою ж злістю, завзяттям і безоглядністю, забуваючи всякі вимоги історичної об'єктивності, як і на сучасних “нищаків”, які не хотіли прийняти його історичної концепції й сучасної програми. Але тою безперечною інтуїцією, яку він при всім тим вносив в свою (дуже односторонню і пристрасну — се правда!) поетично-публіцистично-історичну аналізу української минувшини і української сучасності, він дуже багато дечого і вияснив! Повертаючи своїм “хуторним” каганцем в крутих ходах нашого складного і багатого контрастами історичного життя, він висвітлював багато такого, що ховалось від більш об'єктивних і урівноважених поглядів. Кидав світло часом дуже влучне на заплутані клубки наших соціально-економічних та національних комплікацій.

Тому його творчість — навіть останніх десятиліть його війни з громадянством, не була тільки книгою божевілля, злості і маняцького самообожнення, як здається декому. Ні, при всіх неприємних збоченнях і ірраціональностях, вона була і зістається утвором великого таланту і глибокого розуміння українського життя — не вважаючи на органічну нездатність автора до історичного синтезу. Не кажу про правдиві самоцвіти поетичного таланту, що трапляються часом серед ріжного шлаку його останніх творів. Але для історика українського життя вона і в цілому дає багато. І власне сю сторону вважаю я своїм обов'язком, як історик українського життя, підчеркнути в нинішню річницю “бідолашного” Куліша.

Здається, вона має шанси стати важним поворотним моментом у вивченні його літературної і громадської спадщини. Час узброїв нас кращими засобами її зрозуміння й оцінки!

Се вже було помічено, хоч, може, не зовсім ясно усвідомлено, які глибокі колії вирила всій пізнішій Кулішевій творчості та соціальна й економічна підстава, на якій зложилися перші вражіння і образи Кулішевої психії.

¹ З другого боку, “панство” як термін можновладської, феодальної верстви він протиставляв тій верстві, до котрої себе зачисляв. Є в сім певна хиткість і неясність Кулішевої термінології і його класовості. Його хуторне панство, до котрого він себе зараховував, се, властиво, те, що в народній термінології звалось “полупанками”; але Куліш такого “половинного” терміна не вживав, а навпаки, хотів бути “паном на всю губу”*.

Антитеза свобідного козацтва і поневоленого кріпацтва, в котрій він виріс, утворила в нім се високохарактеристичне поняття про соціальну високість: не просто привілейованість, а вибраність свого кола, — дарма, що економічною заможністю і культурним рівнем він ледве-ледве що підноситься над ту кріпацьку, рабську чернь, котрій себе протиставляв. Спомини Куліша дають нам розуміти, наскільки сей круг — а спеціально його батько й мати, що мали дуже великий вплив на його інтелектуальний розвиток і зістались для нього ідеальними представниками сеї верстви, — були перейняті отсими поняттями своєї великої соціальної вартості. Батько імпонував прикметами своєї індивідуальної вдачі. Мати прилучала до сього легендарні спомини свого походження, мовляв — з найвищих козацьких родів, від того Матвія Гладкого, що вважався конкурентом Хмельницького після берестецької катастрофи і був через се ним несправедливо страчений. Вражлива на красу уява малого Куліша убрала й прикрасила сю соціальну ідеологію всіми чарами тихої природи Сіверщини, милими споминами дитячих літ, красою українського народного мистецтва і обряду — одним словом, всіми скарбами українського життя. І так, як в українській народній поезії козацтво стало символом всього яскравого, сильного, гарного, що держить ключі щастя і радості життя, відкриває шляхи в будучину, в краці часи, в краці умови життя, — так і для Куліша воно стало символом безкраїх перспектив кращого, що характеризують молодість¹.

¹ В автобіографічній “Жизни Кулиша” — писаній коли не ним самим, то за його оповіданнями якоюсь дуже близькою йому людиною* (деякі місця наводять на гадку, що се писала його дружина*, за оповіданнями Куліша, а він потім пройшов і проредагував сю повість) — знаходимо, напр., такі характеристичні й яскраві для його світогляду подробиці:

“Отець його був старого козацького роду. Один з його предків, за царя Петра Першого, був військовим товаришем, другий — сотенним отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо за цариці Катерини Другої значне козацтво повернено в дворяни), тільки не мав ніякого чину; отець також був безчиновний дворянин; а як за царя Миколая вийшов закон, щоб малі дворяни, котрі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександр Андрійович Куліш мусив приписатись у козаки.

Мали Куліші у самому Воронежі й поза Воронежем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А проте самі вони дідували в пасіці й пахали з наймитами землю. Андрій Куліш був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку іншу шкоду. Через те мав у Воронежі прізвище — Гарячий Куліш. Олександр, отець нашого письменника, зіставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Воронежі яко невсипущий трудолюбець. Своїми руками будовав, робив вози і всяку всячину по господарству” (Правда, 1868, с. 19).

“Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді, було, й по панських домах кажуть: “Нащо дівчат учити письменства? щоб до полюбовників листи писали.” Велика виїшла з того користь нашому писателеві. Катерина Іванівна уміла розмовляти тільки українською мовою, і що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка. Приятель Куліша (Петро Омелянович Чуйкевич, київський університант), що знав його семилітком, було розкаже: “Коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона, стоя серед своєї громади, вела премудрі речі, то згадую Кулішеву матір”. Справді — бувало, серед гучної бесіди, загориться вона якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде насеред світлиці, даючи рукою якийсь такий знак, що всі замовкали. І зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. І сам Олександр Андрійович нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом

Обставини його дитячих літ зложилися так, що раптом відкрили на тлі сього життя куток Едему, фрагментик сучасної цивілізації, комфорту, культурності в хаті пані Мужилівської, що в хуторну гуцшавину принесла кусник сучасної столичної цивілізації, овіяної чарами гуманної, благородної культурної вдачі її господині. Малогу Куліша пригорнено і приласкано в сім маленькім прибіжищу “муз і грацій”, і, очевидно, з того часу на все життя для нього панство стало не символом визиску, насильства і наруги, як для українського кріпака й його ідеологів, а притулком гуманності, культури й краси життя — вищим щаблем народного життя, котрого убагородненою формою була верства козацька, життя козацьке¹.

і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, і любо йому було давати їй перед.

Прості, невчені люди були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світлицях у Воронежі. Замість політики, згадували вони про старовину, оповідали щоденні случаи, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері: ніхто не співав таких дивних пісень, як вона; Хмельничина дійшла до неї, не перепинена чужоземними співами. Вона в своїому старосвітському роді унаслідувала Гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою; вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки було зітхне, задумається — й знов співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона було вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива — гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна — й дитині Пантелеймону любо було її слухати.

Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всієї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадб'ям. Не пишталась вона них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очу пані” (с. 19–20).

¹ “Отець Куліша під час косовиці й медового збору забирав до себе всіх домочадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ Запорізька. Там він пробував почасти один з дідом пасішником. Понурого духу був чоловік. Їхати в хутір треба було мимо панського селища, хуторського ж таки, та пишноватого. Жила в тому хуторі Уляна Терентівна Мужилівська. Про неї і отець і мати споминали в хатніх розмовах з великою пошаною, яко про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказанно — добру. Коли Катерина Іванівна хотіла до чого наклонити свого мужа, то прохала сю панію: той бо її слухав, як мала дитина. Вищого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її в невеличкий хуторець. Деякі меблі розкішної роботи, срібна і фарфорова утвар й малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До того, цвітники, садовина, прислуга й весь побут імпував усе сусідство вельми. Ся пані дітей не мала, а були в неї небіж і небога. Образ її життя й душу її поетично змалював Куліш у своїй повісті: “Історія Уляни Терентівни”*. Там дещо й видумано, а багацько й дійсної правди. Найбільша ж правда та, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На весь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життя людське, що ні в одній речі йому не зашкодило...

Отже, ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо повернутись у Кулішів хутір під Воронежем. Там сіножаті з віглатими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодій дитині якимсь смутком веселим. Раз чи два зазирнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої пані, — й ті малювання, що там заглядів, ті меблі й утварі коштовні мрії в його в'образні дивом якимсь, мов у того скита, що побував у Периклових Атинах; а образ Уляни Терентівни самої й її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуття своє високого, ізящного, культурного наспілі висловив Куліш у повісті: там багато його сердешної, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостю-

Се було повторення в мініатюрі козацької ідеології XVI–XVIII в., так як вона складалась і розвивалась історично — одним концем базуючись на змаганнях селянської й міщанської маси до визволення з феодалних лещат, до завоювання права на знаряди своєї праці і повний її продукт (з тим — і певні культурні умови життя), а другим — упираючися в постулати зрівняння з шляхетством і панством-магнатством: в постулати соціальних привілеїв і владущого державного становища за свою військову службу (що служила обґрунтуванням і рацією привілеїв шляхетських). Те, що було зав'язком соціальної антинорми козацтва, джерелом його соціальної й політичної трагедії, причиною провалу козацької держави і зв'язаних з нею національних постулатів, — те стало зав'язком життєвої трагедії й “бідолашнього” Куліша, що все обгострювалося в міру того, як в нім наростала свідомість своїх прав на провід в українськiм житті, а його “панська концепція” стрічала все більш рішучу опозицію в українськiм громадянстві, і в результаті зробила Куліша не провідником-організатором, а роззлоченим мізантропом-одинцем, пересвареним і розгніваним на все, що було круг нього.

Покійний Орест Ів[анович] Левицький в невеличкiм, але дуже змістовним і влучним начерку, надрукованим п'ятнадцять літ тому в VIII т. київських “Записок” як передмова до цікавого Кулішевого маніфесту 1862 року (“Українофилам”)*, згромадив кілька інтересних фактів для характеристики Кулішевих змагань оперти культурний український рух на культурній панській українській верстві. Зацитовавши звісний лист Куліша до Марка Вовчка*, де він, сповіщаючи про одержаний дозвіл на “Основу”, на голову свого швагра Білозерського складав план видання “в духе примирення с панамі”, — що се той “хочет ублажить панов и полюбитися им своим журналом”, тимчасом як він, Куліш, вважає “панское негодование заслугой украинской литературы, по преимуществу демократической”, Орест Ів[анович] довів рядом фактів, а головнo — згаданим маніфестом, що якраз така примирительна тенденція була у Куліша, більше ніж у інших керманічів “Основи”. Так що він не сподівався навіть, щоб редакція “Основи” дала йому місце у себе, і пішов з своїм маніфестом у прийми, мабуть, аж до україноїда Гогоцького! Се дуже цікава ілюстрація “панської” тактики Куліша. Але читач статті Ореста Ів[ановича] може набрати переконання, що Куліш і його однодумці шукали опори у панства з мотивів практичних: в надії їх грошевої допомоги українським виданням і взагалі культурній

вав він у неї по тижню й більш, і тоді взнав усю велику й благу її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і — знов скажемо — аж надто надала йому ідеальності. Сама вона через свою ідеальність попусвала собі життя, — наробила ж і йому не мало шкоди... Її небога, також ідеалістка, вмерла молодою черницею. Обидві ці істоти, не зовсім йому довідомі яко малому ще тоді хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом не добачав він матери своєї й сестри в-первих Лесі, дивілізація поборолала тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичною, — тільки не в ледачому розумі сього слова. З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятися гори над усіма ривесниками” (с. 32–33).

роботі. Я ж вважаю, що мотиви залягали тут глибше — я думаю, що для Куліша просвіщенне, культурне і традиційно зв'язане з українським народним життям і його історією українське козацьке панство являлось не тільки економічно необхідною, але й ідеологічно цінною й природною підставою нового українського народолюбного, і через те до певної міри й демократичного руху! Як сучасним російським лібералам на англійський фасон просвіщенна і конституційно вихована англійська аристократія здавалась незвичайно цінною підставою англійської культури і політичного розвитку (трохи не секретом і виключною передумовою англійських успіхів!) — так і Кулішеві, очевидно, зовсім щиро здавалось, що українське панство такої категорії, як отсе я вище схарактеризував (що дійсно документувалась тоді деякими живими взірцями культурного і поступового панства, з якими йому доводилося стрічатися — як Тарнавські, Галагани й ін.), являється незвичайно цінним, і майже єдиним в тодішній ситуації, історично даним фундаментом українського відродження!

Сам для себе, як ідеал життя і мету свого життєвого будівництва, Куліш ставив позицію заможного, грошовитого хutorянина — “пана на всю губу”¹, цілком незалежного і спроможного задовольняти свої високі культурні вимоги: мати певний комфорт, художню обстанову, гарну бібліотеку, змогу підтримувати зв'язки з світом, подорожувати від часу до часу за кордон, отримувати часописи і літературні новини, вести зносини, як рівний з рівним, з вершками сучасної літератури й культури, і заразом — помагати своєму окруженню, приходити з поміччю симпатичним людям з доохресного демосу і т. д. Все життя він силкувався відновити свою економічну класову базу — свій “хутір”, потрібний для здійснення такого соціального ідеалу, і в ряді своїх писань (нааяскравіше в своїх “Листах з хutora” 1861 р.*) він виловив сей свій ідеал, маюючи в сій обстанові самого себе і поставляючи за взірць, норму й мету сучасному громадянству². Сей “хutorянин”, заможний, незалежний, в своїй хutorській хаті узброєний всіми здобутками цивілізації, свято переконаний в вищості своєї “хutorної філософії” над “міщанською” — в тім, що правдива цивілізація зберігається не в міській гамірні, а в хutorській тиші. Предківським звичаєм він оре землю, “з свити не вийшов” — хоч “собі на лихо ухопив маленького чинка, і люди його звать паном”, — і він сам, очевидно, вважає себе “паном на всю губу”; але не відділяє себе від дохресного селянства, бере його за одну скобку з собою:

“На верхів'ях тії-то Говтви єсть хутір Белебень. Ото ж мій хутір.
Там я собі живу, і всі мене далеко навкруги знають, бо я й сам про-

¹ Таким Куліш анонімно називає себе в своїм автобіографічному “Історичному оповіданні” про події 1847 року: “молодий князь” (себто Куліш) “був собі на всю губу пан і байдуже йому було про те віно”. — “Твори Куліша” вид[ання] львівської “Просвіти”, [т.] VI, с. 387*. Се не відповідало дійсності — але відкриває перед нами, яким себе хотів бачити Куліш.

² Стаття ся була вже в друкарні, коли з'явивсь IX том “Записок іст[орико-]філ[ологічного] відділу Укр[аїнської] академії” з цікавим матеріалом про хutorне будівництво Куліша з попереднього часу (В.Петров. Куліш-хutorянин, 1853—1854)*.

зиваюсь Белебнем таки. Спитайте кого хочете понад Говтвою! “А де тут живе козак Павло Белебень?” то й покажуть із степового горба, — кряж у нас на степу єсть височенний такий! — то й покажуть, так у долині наче, величенна купа дубини, липини, верби, єсть і тополі гостроверхі, як дзвіниця: “Ото хутір Белебень”.

На сей раз, коли хочете, знайте тільки, що ні пан-отець мій — пером над ним земля! — ні дід не подались у ту службу, що видумали в нас німці, як засівали на Україні дворян. А були люди заможні, то вже нікому-б і панувати по-німецькі, як не їм. Отже ні, зістались простими хуторянами і чесної свити з себе не скинули.

А що вже про прадіда, то одно слово — що він змалку був чурою в кошового Сірка, і в Сибір його проважав, і на Запоріжжя з ним вернувся.

Так, бачте, якого гарту було наше кодро! Дома ми не росли мазунчиками, маміями, то послі й на панство не квапились. А були підступи й під наш рід. Знаходились такі добродії з наших таки родичів, що повискакували якось у старшину чиновну, повлягались у німецькі галанції й повростали в те куп'я, що бурхом прозвано. То, було, й кажуть нашим настоящим уже Белебням: “Оддай мені сюди свого сина, я його щасливим зроблю; чоловіком”, — каже, — “його зроблю”.

“А бодай вас хіндя щасливими там робила!” — було, наші між себе говорять. “Бач, де, в їх люди з дітей виходять!” Та, було, й задасть хлопця у низові степи: “От де тобі наука, як у світі шукати щастя, як чоловіком бути між людьми!” Бо й там у нас були родичі, а коли не родичі, то приятелі, товариство давнє, — ще лучче родичів”¹.

Тому що за його молодості Січі вже не було, післав Павла батько в світ з чорноморськими чумаками: віддав в науку чумакові Порохні:

“Чував я не раз, як наш рід виховуває на Запоріжжі, то думав, що й моя отсе черга прийшла у Великому Лузі дубувати; аж Кирило Порохня розказав мені, що вже минулись ті розкоші низові запорозькі; німота вже там кублиться; запорожці повтікали давно вже за Дунай, а котрі осягли собі землю понад Кубаню, і вже тут не те, що було в Січі; тільки й слави, що чумацтво та скотарство.

Походили ми, чумакуючи, по всіх ярмарках від Полтави аж до Катеринодара. Перед Покровою знов опинились на Україні. Завітали в Кременчук, переїздимо через Дніпро по плавному тому мосту, коли зирк! назустріч пан-отець. “Годі, синку, чумакувати! Буде з тебе!”

Знов я дома, і — що то, як ширше глянеш по світу! ті ж самі левади і стави, і горби степові навкруги хутора Белебня здались мені раєм. Не знав я, що се за добро, поки не бачив степу і моря. Там свої дива, а тут свої, а не знавши світу Божого широко, не знаєш, чого що стоїть.

¹ Твори, [т.] VI, с. 542–543.

“Панько Хуторянин”.
Фото 1859 р.

Оттака-то, добродію, була моя заправа змалку. Тим я, може, й зіставсь простим хуторянином, дарма що довелось мені з'їздити земель багато і з усякими людьми наговоритись, і всяких книжок начитатись. Того б я бажав і иншим письменним землякам. Нехай би й вони рідного побуту простого не кидали і в німецькі звичаї не вдавались! нехай би через науку, через освіту, простого нашого люду не меншало. А то, то вихопиться в письменні, в тямучі книжкові люди, — уже й не наш. Німець з його німцем — півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися! Таже ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина. Наукою ми тільки розуму собі прибильшуємо. То хіба ж отсе розумне діло, щоб уже й рідну свиту з себе скинути, що прочитав пару книжок німецьких? Ні, в нас у хуторі Белебні, слава Богу, не так. У мене і сини й дочки щуплять усякі мови чужоземні і одно 'дного навчає, а про те — одежа на їх проста, не дорога, і вони в мене зовсім такі люди, а не паненята”¹.

“Ми ж люди прості, як навчились на варязькій, чи на литовській або польській панщині за плугом добре ходити і недолюдків годувати, то й досі себе самих і білоруких городян хлібом годуємо. Се, здається, не лукава наука, а в вас, городян, єсть і є инші науки: є в вас такі науки, щоб до віку вічного тільки самим у золоті купатись; є в вас і такї науки, що хто кого проведе та зненацька насяде, того великим чоловіком величають. А в нас таких добродіїв звуть по-просту п'явками та людодіями; ми од таких, поли одрізавши, мусимо втікати, аніж свій розум і душу їх лукавою дорогою пускати. Може, скаже хто, що не втечемо, ховаючись по своїх закапелках, що доберуться вони до нас колись, як уже виссуть усяку свіжу силу округи себе, і що, заставши нас невмілими своєї всемирної науки, якраз підгорнуть під свою кормигу, і буде з нами те, що з лондонською і ірландською бідотою: тим би то лучче тої долі лихої запобігаючи, самим нам заворушитись у своїх хуторах по-городянськи і заздалегідь уже городянського духу й розуму набратись, бо, кажуть: ворон ворону очей не виклює! Так нас лякають і так нам рають тії вожаки городян, що видумали премудрість іще мудрішу від Христової! А ми з-проста, як нам Бог положив на душу, одвітуємо: “То ще надвоє баба ворожила, чи будемо ми в городян під кормигою, чи ні, а жидовіти нам... ні, не по нашій натурі! Коли ж уже справді така наша доля, щоб нам довіку не було просвітку, то лучче нам усім одно на одному повмірати, аніж з своєї праведної віри та в жидівську, городянським робом, поперевертатись!”²

¹ Твори, [т.] VI, с. 547–548.

² Там же, с. 524–525.

“Розберіть лиш, добродію, початок городів у давню давнину німецьку й слав’янську. Що воно таке було? хто в них засів і яке лихо ми од них терпіли! Лучче б воно й не снилось нам, — таке в нас коїлось, от хоч би й за варягів. Не десять, не двадцять років городи нас руйнували і, мов те полохане стадо, з кутка в куток по Вкраїні ганяли. Тільки що ми, селяни та хуторяни, нічого не записували, тим воно й пішло все те в непам’ять, якого ми лиха, якої наруги од городян дізнавали; а вони-то, бач, куди як пишно на папері слєбізували, що ось бо сякий та такий князь із дружиною і вої своїми на чужі землі хождаше, городи й села воюваше, ось бо мури коштовні созидаше, ліпотою облекаше і хвалу Богові воздаваше. А то ще уставами своїми зачнуть на папері величатися та судніми грамотами та номоканонами, що без них не зуміли-б ні розмежуватися, ні розсудитися, ні зійтися, ні розійтися, та що! і зовсім би дурнями без городян зісталися. У городах і купецтво, у городах і ремество, у городах і наука собі з давніх давен сідало мають. А яка всьому тому ціна наложена, те вже нехай один Господь рахує.

Як вам, добродію, здається: чи однаково в мачухи, як і в матері? Отсе ж нас, селян та хуторян, викохав названий батько — город, в тяжкій неволі, та ще й дяки од нас вимагав: мовляв, без мене диким би звірякою селяни скитались; а то, бачте, як гарно Богу їх молитися понаучував, і який гарний порядок судній повводив, і яку любу освіту народню скрізь розпростер!.. О, бодай тебе, старий каверзнику! Все вже ти собі загарбав; не думай же і в мислях собі того не покладай, що во віки вічні ми в тебе під опікою зоставатимемось. Ти, старигане, своє діло зробив до кінця і сам починаєш свого анахронізму доглядатися, тільки що голосно признатись перед історією соромишся. Он уже в Брюсселі, в Базелі, в Москві та й по других старосвітських твердинях, де були вали і рови оборонні, там сади понасажувані. Де сотні й тисячі людей падали, там весела тепер дівтора бігає. Хіба ж се не ознака, що старий дід город свій вік звікував? Нічого більш йому робити.

А що прогресом, городяни, величаєтесь, то ми тому прогресу ціну знаємо. Тисячу років ви в нас торги заводите, а на чому вони вертяться? Куди як далеко людськість ви своїми торгами двигнули!.. Тисячу років суди ви в нас на Вкраїні судите, а в кого більше правди: чи в первого варяга, що на полюддя з города вийшов, чи в посліднього вашого справника, що на слідство виїхав?.. Тисячу років проповідуйте ви у своїх мурах коштовних любов і мир, — чи більше ж у вас любови й миру, аніж було у тих простих слав’ян, що славили в гаях і на житах невідомого їм ласкавого і щедрого Бога?..”¹

¹ Твори, [т.] VI, с. 534–535.

Отже, се ідеал пансько-козацько-хуторянський, з ухилами в бік запорозької традиції, в слов'янофільство, а потрохи і в своєрідний козацький антисемітизм, — але ще нібито в непорушнім зв'язку з народницьким напрямом українського відродження, в захованні тісного єднання козацтва з селянською масою. В згаданім листі до Марка Вовчка, писанім в тім же часі, що “Листи з хутора”, Куліш, як ми бачили, підчеркував демократичний характер українського руху і вважав компліментом для нього “панське негодованне”. По смерті Шевченка він ладився стати провідником сеї “переважно демократичної літератури” й зайняти його місце. Та скоро Кулішеві довелось противставити свою хуторянську концепцію не тільки городській псевдоцивілізації, але й псевдodemократичному опрощенню і негації цивілізації, які він добачив в сучасних молодих громадах. Зробив він се в вище згаданій відозві “Українофилам”, написаній літом 1862 р. Орест Ів. Левицький в згаданій статті представляє справу так, начеб Куліш написав його на бажання знайомих українських панів, що жалілись йому на ухил сучасної молодіжї в бік такого некультурного опрощення, розриву з життям своїх батьків та своєї рідні, цурання звичайно принятих форм культурного життя. Спеціально старий протектор Куліша, звісний Юзефович, котрого син Володимир був тоді членом київської “Громади” і мусив підпадати тим усим її ультрадемократичним тенденціям, міг просити його, щоб опам'ятав молодіж і стримав від сих крайностей. Але його не треба було аж просити: Куліш сам з крайньою неохотою і відразою спостерігав сі ухили сучасного українського громадянства і вважав потрібним боротися з ними, бо ж вони йшли против його ідеології в бік шевченківської та костомарівської ідеалізації козацького, мовляв, руїництва. В тій же автобіографії він згадує, що петербурзька громада не йшла за його думками, і вона була йому не любя. “Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяни громадянами”. Про інші громади, як то московська, харківська, полтавська, завважує, що про них “порано ще говорити”, і покладає надії, що колись сини нинішніх громадян дадуть їм нагоду “загладити свою давню вину розумною дорадою”. Ближче причини свого незадоволення з громад пояснює в згаданій відозві “Українофилам”. Беручи в оборону ідею “українофільства” як українського народництва й українського національного відродження заразом, він обережно підходить до “сумного явища” сучасного українського життя, що має послужити темою його літературної бесіди, а саме: “хибного розуміння демократичного характеру українського народу”:

“Принялося думати, що простий український нарід відкидає ідею панства через якийсь особливий природжений філософічний погляд на життя, коли в дійсності його невіра до панів і небажання йти одною

дорогою з панами походять від подій і причин зовсім випадкових (внешних)” — пише він тут.

За його поміченнями “наші молоді, а часто й немолоді громадяни поводяться так, начеб каюлися свого попереднього життя, неподібного до життя простонародного, — начеб соромились привілеїв (преимуществ)¹, набутих в більш витонченим панськiм побуті. З любови до простого народу вони часто не без комічних силкувань, спускаються до грубости його манер і шорсткості його способів життя. Через се зчаста доводиться стрічати по громадах копії, які дають карикатуру оригіналів, бо не всі паничі бачили на своїм віку кращі взірці простонародности, і не всі здатні на підставі своїх помічень утворити в своїй душі ідеал природньої грації простої людини і її безпосередньої пристойности в поведженню. В самій одежі, яку приймають громадяни, йдучи за прикладом низчої хліборобської верстви, народу, не завсіди стрічаємо ідею досконалення (уліпшення), котрої не можна заперечити в ніякім громадянстві”².

Замість такого маскараду Куліш рекомендує сим народолобцям виявити більше серйозного інтересу до народного життя: не обмежуватися поверховим, ділетанським перейманням розговорної мови, а студіювати пам’ятки народної словесности, “принаймні з такою пильністю, як студент готується до іспиту”, відрізняти в народній мові елементи художні від образів слабих і вульгарних.

“Взагалі ніхто не дорікає нашим українофілам недостачею любови до простого народу, ні сили волі і свідомости, — але вони часто шкодять своїй ідеї непрактичним її здійсненням. Замість того, щоб засвідчивши братське поважання до свого народу через засвоєння його одежі й мови, давати йому приклад всебічного морального розвитку й притягати його кращих людей до свого інтелектуального кругу, — вони зчаста знижують ся навмисне до того рівня, що на нього звели народню масу відчужені від неї польсько-руські пани, а далі й козацькі старшини, перейменовані в дворянство. Я вже натякнув, яке шкідливе успіхам української ідеї відчуження наших громадян від освіченого неукраїнського і навіть антиукраїнського громадянства по містах — шкідливе вже тим, що, будучи передовиками свого пониженого й загнаного до безпросвітної темряви племені, вони самохіть позбавляють себе можливости навчитися багато чого поза книгою. Що ж сказати про тих ентузіястів, які буквально зануруються в юрбу неписьменного люду з метою послужити йому своєю освітою, боронити його від зловживань урядників та вести його до морального визволення?”³

¹ Підчеркнення скрізь мої. — М. Г.

² “Записки Укр[аїнського] наук[ового] тов[ариства]”, [т.] VIII, с. 76–77.

³ Там же, с. 84.

На думку Куліша, убожество, матеріальні клопоти, фізична праця, брак культурного оточення неминуче вичерпають і ентузіазм, і культурні запаси таких “героїв народолюбства”, і він, виходячи з своїх переконань про змагання кращих елементів народу до піднесення на вищі щаблі моральної й культурної досконалості, радить українським колам, перейнятим народолюбними настроями, служити народові навпаки — прикладом культурного самодосконалення:

“На те, щоб ширити серед народу письменність і нищити помалу його забобони, нема потреби облишати удосконалений цивілізацією побут, ставати селянином-чорноробом, і в усіх подробицях переймати простонародні обичаї та звичаї. Нарід наш не від того, щоб вибresti з морального й матеріального бруду, в яким тримають його недомоглики й темнота. В нім можна знайти багато прикладів улпшення свого побуту й приподоблення побутові більш цивілізованого громадянства. Біда тільки в тім, що перед очима у нього нема розумних взірців простого, але комфортного життя, і що він, бажаючи стати кращим (ἀριστος*), з одміною побуту стає гіршим.

Коли б наші українофіли-землевласники, відкинувши спокуси моди й ріжних забаганок, стали серединою між класою сибаритською, апатичною до успіхів загального добробуту, і між класою темною, чорноробочою. Коли б вони в своїм родиннім життю давали народові повсякчасні приклади того, чим може бути небогатий, але і не вбогий українець, вірний своїм історичним традиціям. — Се просте і легке діло дало б подвійну користь: з одного боку, воно знищило б невільну, майже рабську залежність їх від проповідників і проповідниць руйнної моди, збільшило б тим їх добробут, дало б їм засоби слідувати за поступом віку і зв'язало б їх у могутню масу однією думкою, традицій і звичаїв. З другого боку — воно відкрило б перед заможним простолюдом школу життя, кращого від того, яке провадить він серед таких же, як він, людей з дуже тісним громадським світоглядом.

Тут, в такім кругу — не чужім європейській цивілізації, з захованням кращої моральної спадщини після свободолюбних і поетичних предків могли б здійснитися законні змагання України до відновлення своєї народности в усій її гідності. Сюди б прилучилось — коли не побутом, то симпатіями — все правдиво аристократичне, правдиво краще з вищою богацтвом і значінням класи. Тут би й змагання нашого простолюду до певного роду аристократизму знайшло б оправдання.

Богато-богато ще нарахував би я користей не для самого простого люду, а для всіх верств від здійснення такої поміркованої патріотичної ідеї; але для першої проби такої розмови досить і сього”¹.

¹ “Записки Укр[аїнського] наук[ового] тов[ариства]”, с. 86–87.

Се, розуміється, було наївно! Обідно наївні — особливо в такій відповідальній добі: півтора року по скасуванню панщини, в самім розгарі всяких економічних і соціальних реформ — отсі міркування про вихід із віками утворених протилежностей добрим прикладом поміщиків селянам, опозицією модам і поміркованим життям. Але для історичної фізіономії Куліша — яке ж бо воно характеристичне! Се голос козацької верстви з-перед Хмельниччини — дрібної військово-служебної землевласницької верстви України, що воювала з магнатами-королятами, які захоплювали до своїх рук тутешні королівщини, хотіли експлуатувати місцеву людність через своїх офіціалістів і орендарів, і нічого не хотіли давати краєві і його людності, розтрачуючи по столицях тутешні прибутки, тимчасом як вона — дрібношляхетська і нешляхетська (але з претензіями на шляхетство) козаччина, мовляв, боронила країну своїми грудьми, заселяла й розробляла, засіваючи колишні пустині своїми хуторами, і підтримувала в своїм скромнім обиході, при певній шляхетській культурі, правдивий лицарський дух і сувору простоту обичаїв. В протилежність своєволі і можновладству “королеват” вона, ся дрібношляхетська козаччина, старалася жити в добрій згоді з селянством і міщанством, а проти магнатської пихи висувала принцип найвищої влади короля — свого зверхнього вождя. Сей козацький монархізм слідом прокинувся і у Куліша, на велике згіршення української демократії. Ми слідом до сього перейдемо, — а тут я хочу ще підчеркнути, що до старої історичної козаччини Куліш в сій стадії творчості, 1860—1862 рр., ставиться з великою симпатією, признає за нею великі культурні заслуги в обороні краю від татарської навали, вищу правду і вищу справедливість в її боротьбі з магнатськими претензіями “за українське щастя-долю, за святу народню волю”.

Правда, традиційні герої козацької верстви: Хмельницький, Мазепа не тишились його симпатіями: “Слава козацького батька не засліпила й тоді автора”, — споминає він в 1890-х роках. “Він йому противставив у цій поемі (“Великі проводи”, 1861)* такого воїна, який би підняв вгору народнього духа”. Сцени кривавої розправи козацької черні з шляхтою та євреями йому противні. Він відвертається і від величання подвигів сих упріяків, провіщуючи, що колись:

Тільки посумують, слухавши тих співів,
В пізні часи рідний брат із братом,
Що їх пращур тихий, богобоязливий,
Стався шляхти безсердечним катом.
Може, тільки двоє на всю Україну,
Задзвонивши сумно у бандурні струни,
Оплачуть “срамотню давнюю годину”,
Як ви розбивали келепами труни¹.

¹ Великі проводи. — Твори, [т.] I, с. 204.

Пророкує, що дійсної правди сеї великої визвольної війни XVII віку “ні шляхецьке, ні дейнецьке не побачить око”:

Прозирають у Славу з устя до вершини
 Не спанілі, не схлопілі діти України —
 І поки дивитись будуть у Дніпрові води,
 Поти будуть серцем чути давнії пригоди¹.

Хто ж сі “не шляхетські й не дейнецькі, не спанілі й не схлопілі діти України?” Очевидно, отсей хуторний “козацько-артистично-аристократичний” прошарок, котрого представником вважав себе Куліш і хотів на сю путь справити сучасне свідоме українське громадянство, вважаючи, що вона відповідає не тільки сучасним вимогам українського життя, але й народній ідеології. В оцінці великої революції XVII віку він залюбки посилається на характеристики й оцінки “Самовидця”, свого земляка, репрезентанта козацького панства, вважаючи його голос голосом суголосної собі верстви. Заразом старається зв’язати її ідеологію з кращими елементами сучасного народного світогляду, протиставляючи кривавим героям “дейництва” позитивні, благородні козацькі постаті: Голку-Немирича, Гуню, Морозенка, родину Обухів. З приводу поетичної характеристики, вложеної в уста старої Обушихи — ідеалізованої українки-героїні:

Від Припети до Синюхи
 Вславили себе Обухи,
 Та й не золотом рабованим,
 Не гонором купованим,
 Не гербами-клейнодами,
 А своїми пригодами.
 Вони в полі воювали
 І в неволі бідували;
 Вони в муках жартували,
 Жартом серце гартували.
 Що ми чули, не забули, —
 Тим же слідом прямували.
 Була буря — хилилися,

Було тихо — молилися,
 Було горе — горювали
 Та правдоньку шанували.
 В кого срібло, в кого злото
 Та шляхетськії клейноди,
 А в нас правда, права воля —
 Найлюбіша в світі доля.
 Згине срібло, згине злото,
 Занедбаються клейноди,
 Тільки правда на Вкраїні
 По вік вічний не загине,
 Тільки правда, права воля
 Буде всім жадана доля...

Куліш дає таке обґрунтування сьому козацькому аристократизмові*, розвиваючи коротку фразу, побіжно кинену в його відозві “До українофілів”:

“Українському народові не чуже поняття аристократизму — але він тримається корінного значіння слова *ἀριστος* (луччий), не звертаючись до зовнішніх, штучних, механічних засобів вивищування одної

¹ Великі проводи. — Твори, [т.] I, с. 221–222.

людини перед другою. Сама слава ймення сполучалася в його поняттях не з успіхом, а з значінням діянь громадських. Се найближче можемо бачити на Гонті, Котовичу й інших учасниках Коліївщини, заштампованих назвою розбійників, і досі так прозиваних, навіть руськими людьми. Як у Квітки залюблена дівчина цілує руки брудному, збезчещеному колодникові, так український нарід в своїх піснях і споминах ставиться до тих, кого він уважає мучениками народної правди. Тому автор в уста Обушихи вкладає гіркий спомин про предків, прославлених бідами і нещастями. Дорікання Пушкіна: “Друзья минутного, поклонники успеха” не зачіпають нашого народу. Траплялося, що він у своїх піснях проклинав Богдана під час його тріумфу і величав козацькими батьками таких людей, як Залізняк і Гонта, що їм друкована історія (з небагатьма виїмками) досі дає найганебніше місце. Той же нарід не відізвався ні одним словом спочуття до Мазепи, що нібито згинув за Україну. Взагалі його сердечна логіка варта досліду. Я тут тільки звертаю увагу на той аристократизм нашого неписьменного (а значить — і свobodного від письменних помилок) простолюду, що виявляється в його розмовах і родинних умовах такими словами, як чесний рід, дитина чесного роду і под. Поважання до багатства єсть у нас, але багатство взагалі так запідозрене, що молода пара, одержавши в віно товар, коней, вівці, часто переводить се все на гроші, забобонно доводячи, що добуте чужою працею не піде на користь, а потім на зароблені працею гроші купує нову худобу і вірить, що з неї може розжитись. Що ж до поняття про чесний рід, то своєрідний аристократизм сього поняття такий сильний серед нашого простолюду, що прості козаки і взагалі селянські дівчата приступні у нас тільки для небагатьох освічених і багатих паничів, які б схотіли з ними женитись. Тут батьків і самих дівчат при виборі спиняє не страх перед новою позицією в світі, не сором за своє мужицтво, себто неодокованість між дворянами, — зовсім ні! Народові нашому все привиджується страх нещастя, неминучо сполученого з багатством, придбаним Бог його зна як — як він висловлюється... На сій підставі я й велю щасливому і певно — збагаченому переможцеві поляків Морозові разом з прославленим Гунею поводитися з жінкою Обуха так, наче вона не збідніла і не понижена шляхтою аж до послуг неспокійним квартирантам-жовнірам, а їй самій велю говорити такою мовою, якою б говорила жінка гетьмана Хмельницького... Український нарід, ставлячися до матеріального світу і явищ життя безпосередньо — без тої штучності, що у нас часто видається за удосконалення життя, — заховав простий і здоровий погляд на історію, народне право, на гідність людської особи і на багато іншого, про що нам доводиться споритися з ученими і неученими кабінетними людьми. Розуміється само собою, що не всі

прості люди, і навіть багато простих людей не можуть нам служити представниками того, що ми зовемо істо українською народністю. Але в тім і подвиг народовивчення, щоб відрізнити головне від другорядного, загальне від частинного, постійне від випадкового, внутрішнє і саморідне від зовнішнього і новоприбулого, самобутнє і первісне від зовні накиненого, перейнятого й попсованого”¹.

Отже, в сім часі світогляд Куліша на минувшину українського народу і сучасні його завдання укладаються в такій приблизній схемі, що продовжує ліберальні мрії кирило-методіївців:

Кращі елементи українського простолюду (селянства) виявляють прикмети “істно-української” народності, згідні з основними прикметами такої ж “істно-слов’янської стихії” і поняттями загальнолюдського.

Сі прикмети виступали в культурніших, творчих елементах минувшини, що даються знати в статочній, заможній козащині ХVІІ віку, з її нахилом до морального досконалення (“тільки правда — права воля” Обухів) і європейської культури (герой Куліша Голка-Немирич).

В нинішніх часах “не багата і не убога”, національно свідома верства полупанків, чи панів-хуторян, повинна продовжити їх діло в тіснім союзі з кращими елементами простолюду, перенятого поважанням до сих “чесних родів” і готових з ними спільно працювати.

Національна ідея, що полягає знов-таки в завданнях морального і культурного досконалення сих кращих елементів простолюду, в культурі його слова й традиції, повинна об’єднувати отсю земельну хуторянську українську інтелігенцію з декласованою українською інтелігенцією, котрої речником являється Шевченко: як Куліш і Шевченко “на одно діло душу положили” (епілог до “Настусі”^{*}), так в одно мусить іти робота всіх українських свідомих елементів, хуторян і не хуторян.

Не знати, як довго ся хитка рівновага 1861—1863 року, коли Куліш збирався бути всеукраїнським проводирем — наступником Шевченка, витримала б натиск тих соціальних розходжень, які визначилися вже в відозві “До українофілів”. Але підхитнув її непередбачений крок самого Куліша, його відхилення від хуторянської програми: експедиція по гроші на будову хуторської бази на царську службу до Варшави^{2*}.

Се був, в ґрунті речі, акт козацького добичництва — запродажа на службу московському цареві для полатання козацького жупана. Без сумніву, він був неприємний і самому Кулішеві, який ще так недавно вважав

¹ “Основа”, 1861, [кн.] X, с. 28—29.

² “Служу — щоб розплатитись з довгами”, — щиро формулював він одного разу свою варшавську добу життя (при тім є ще мотиви іншого порядку, але я поки що лишаю їх на боці). “Осягнувши сю мету я, може, виб’юся з сил і заберуся до своєї хуторської буди, щоб померти по-запорізьки” (Лист до Хильчевського, 1866 р.* — “К[иевская] ст[арина]”, [1898, кн.] I, с. 87). Куліш у Варшаві одержував 6500 карб[ованців] річно і рахував, що 4000 може з того вжити на розплату за довги, зв’язані з надбанням хутора і т. ін.

прикметою правдивого хуторянина його неслужебність. Та ще більше його задрапнуло, що сей акт був неприязно стрічений серед українського громадянства, від його співхуторян швагрів Білозерських почавши. Певну “неправильність” свого кроку відчував він сам, але замість того, щоб щиро признатись, що відложивши принципи, пішов на се діло, щоб зібрати пильно потрібних йому кільканадцять тисяч, він — як то часто буває — став направо й наліво доказувати правильність свого кроку і з подвоєною силою вишукувати для нього ідеологічні оправдання в своїх і чужих очах. З одного боку, він ужив для сього, з деякими змінами, офіціальну теорію “русского дела”: історичної місії великоруського народу і Російського царства — виправити своїм державним розумом історичні помилки польської шляхти і докінчити недороблене діло українського народу (козаччини спеціально). Куліш, віддаючи свій хист і енергію сьому ділу, віддасть велику історичну прислугу і своєму народові і всьому слов’янству, стане “лицарем-невмиракою” (про се далі). З другої сторони, так, як він перед тим до сього кроку старався загладжувати свої соціальні розходження з українською демократією і представляти, що він з нею “на одно діло душу покладає”, — так тепер, навпаки, починає оголювати і поглиблювати се розходження, доказуючи, що він і вона говорять ріжними мовами, не можуть порозумітися в діяльності, і тому-от українські громадяни гудять його варшавську роботу. Невважаючи, що весь варшавський епізод потривав всього коло трьох років і в літературній творчості Куліша не лишив ніяких безпосередніх відбитків з сих років, — на все життя лишилось у нього почуття морального пониження і розходження з українським громадянством: свідомість того, що у представників української демократії знайшовся против нього тяжкий документ, котрого ніякими словесними плетіннями з життя не вимажеш і до небуття не приведеш. Тим-от здається мені, що сей варшавський епізод затяжів потім на всій дальшій ідеології й творчості Куліша.

Амбітний Куліш ніколи не знайшов в собі сили духу признатися, що він у Варшаві заблудив. Він не вичеркнув сього варшавського епізоду з свого життя, а навпаки — постарався з своєї історичної класової ідеології видобути й підчеркнути, роздути й розписати ті моменти, які усправедливлюють його варшавський крок, участь в “русском ділі” і розходження на сім пункті з українською демократією. З своєю неповздержливою вдачею він з розгону вскочив у сю російську купіль дуже глибоко, зв’язався з державною російською програмою дуже щиро, всіми нервами свого життя, і не вважаючи на всі пізніші розчарування, заховав на все життя приємні спомини незвичайної своєї активності: більш не повтореної, чисто фізичної втіхи великої роботи, що захоплювала все його єство, — і її великої матеріальної видатності для нього персонально: багатих грошових приходів, що дали йому змогу зробити велику заграничну подорож*, пірнути в райські потоки світової культури і т. д. Коли лишити навіть на боці інтересні, але, може, перебільшені спомини пок[ійного] Кониського* про обрусительські

ідеї, висловлювані Кулішем перед ним у Варшаві, і автентичні панегірики Куліша його шефові кн[язю] Черкаському з цього часу*, то лишаються ще пізні, передсмертні спомини його про сю пору життя як апогей його діяльності і енергії. Се багато значить, і сим, мабуть, також треба пояснити, що Куліш ніколи не здобувсь на відвагу відректися від цього епізоду свого життя — з усіми його консеквенціями.

Але я хочу ще щось додати: я хочу сказати, що з становища своєї історичної, класової козацько-старшинської ідеології Куліш таки зіставався “чесним з собою” в варшавській роботі, і тому також не бачив причини вірікатися цього епізоду.

З цього погляду дуже цікаві листи Куліша з Варшави 1865—1866 рр. до його приятеля Остапа Вересая. Шан[овний] видавець сих листів* завважає, що Куліш, пишучи їх, приноровлювався до світогляду і рівня інтелігенції Вересая¹. До певної міри так, — але треба мати на увазі Кулішеву ідеологію: його теорію високої моральної досконалості кращих елементів простолюду, дуже невеличкою і не істотною межею відділеного від хуторних панів, які зісталися на ґрунті народної стихії. З цього погляду я певен, що Куліш не надавав ніякого принципіального значіння тому “приноровленню до понять” свого адресата, яке він допускав в листах до одного з найкращих представників “простолюду”, яких він знав. Більше того, я думаю, що на адресу його Куліш вважав можливим висловлюватися щиріш і безпосередніш, ніж до інтелігентських земляків, приладжуючися до принятих серед них поглядів.

“Завела мене доля аж за річку Віслу, у город Варшаву. Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так як порядкували колись ляхи у нас на Україні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораємось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд в неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів, та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетській, а нахилиємо їх під закон. От на таке-то діло й мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу й пішки, бо йому любо ляха гнuzдати. Слава Богу, що ми таки люди не нікчемні і є з нас користь цареві нашому і всьому православному мирові. Ну, і живеться нашому брату в Варшаві таки й геть добре. Воно б то в хуторі було краще сидіти, та не всім же пасішникувати або пахарствувати” (с. 225).

“Отже, нехайна робота держить мене далеко від мого хутора, та ще й довго держатиме. Хочже часом і важко буває серцю на чужині, а все-ж таки слава Господеві, що діждали козацькі діти панувати над ляхами. Скоро про се згадаю, зараз увесь сум зникне з душі. Ой тяжко ж бо колись було нашим предкам під ляхами, що повернули були всю нашу Дніпрову Русь у мужицтво і віру нашу прозвали мужицькою вірою. Попи наші благочестиві робили на католиків панщи-

¹ “Киев[ская] старина”, 1904, [кн.] II, с. 218—219.

ну, ішли в підводи і одбували всякий одбуток рівно з посполитими, а подушне ляхам платили протопопи й архимандрити, не то що! Тепер же, хвалити Господа, — ми взяли над ляхами гору і в Руській землі і в Лядській землі. Оцей самий Куліш, Остапе, що до тебе листи пише, старшинує в Польщі над усім католицьким голеним попівством, і хияться перед ним ксьондзи, так як хилились колись наші священники перед вельможними панами ляхами. Так чи не одрада ж козацькому серцю сю дивовижу справляти! Може б, інший козарлюга вернувся із раю, аби на таке подивитись. Тільки ми не згнушались. Ми доглядаємо, щоб вони людей не обдурювали, щоб миром не колотили, та й годі. Отже і важко ксендзам, прелатам і бискупам, бо минулась їх пиха велика, минулось їх несите панування. Вони бо, коли хочеш знати, орудували всіми великими дуками в Польщі і самого круля польського до чого хотя приводили; а тепер мусять у нас із рук дивитись. Так Бог смирив гординю католицьку. Не легке ж діло сих пройдисвітів гнuzдати; великої треба тут праці, а ще більше обачности. Тим-то й до свого хутора ніколи мені навернутись” (с. 227—228).

Куліш відчував себе історичним месником за гріхи польського панства (магнатства) і католицтва, заподіяні над українським народом: йому судилось “притирати роги” сим дукам і прелатам, “ксьондзам неситим і магнатам”, що далися взнаки українському народові, зігнали його з історичної арени в соціальне підпілля і поріжнили його з братнім народом польським.

Він визволяв польський нарід з сеї панської кормиги й поставляв його сторожем проти магнатської самоволі; як відомо, селянська реформа, аграрні відносини і самоврядування в Польщі організувалися так, щоб не тільки вирвати селянство з впливів поміщика, але й розвести і розсварити їх навіки-віків.

Він визволяв і розвивав спеціально той український елемент, який стояв в залежності від польського в межах “Польського королівства” (Холмську Русь і Підляшшя, так само білоруські округи); виводив тутешню унію з-під впливів католицтва, і одночасно своєю працею на галицькій ґрунті, розпочатою ним ще з Варшави, мріяв послужити його емансипації від польської культури, релігійних і культурних впливів.

Підриваючи економічні й соціальні підстави польського магнатства, він, здавалось йому, оздоровляв життя й польського народу, викривлене, мовляв, старим злочином шляхти: перетворенням Польщі з монархії в олігархічну шляхетську республіку.

От на ґрунті сих тез відживав у Куліша і той традиційний козацький монархізм, що я вище підчеркнув. Та козацька верства, котрої традиціями він жив і їх уважав підставою нового українського життя, була прихильницею сильної королівської влади. Її ідеалом, як і ідеалом Куліша, був легендарний Баторій: вічний войовник, що, мовляв, цинив лицарство у всіх своїх підданих без різниці, обдаровував за нього гоїно і справедливо, не давав

волі ні панам, ні католицьким прелатам і т. д.¹ Такого короля козаччина й далі хотіла мати як свого воєнного провідника, який би давав їй заняття і хліб козацький та служив гальмом і противагою магнатській політиці, що загортала все в свої руки, видираючи від козаків і дрібної шляхти їх займанщини та обмежуючи її в правах, а в інтересах своїх “інтрат” запобігала якій-небудь війні, отже, позбавляла козаків їх хліба, не пускала на море і под. Як опікун лицарства і роздаватель дїбр коронних за військові заслуги такий правильний король був фундатором і джерелом козацьких привілеїв і першинства козаків як лицарського стану супроти місцевих, українських станів невоєнних: селянства, міщанства й духовенства. Поскілки не об’єднував їх спільний фронт против магнатства й католицтва, козацькі претензії сим невоєнним українським елементам теж були сіллю в оці, і без підтримки короля сі елементи теж раді були б приборкати козака та під свій присуд взяти. Король же був санкцією козацького права і в сих домашніх відносинах.

Переходячи з-під польського короля під московського царя, козаччина та й інші українські верстви готові були перенести й на нього сі поняття про монарха як всім потрібного сторожа справедливості і посередника в конфліктах ріжних соціальних клас. Гетьманська влада не прибрала характеру всенародності: її зв’язок з козацьким військом був занадто живий і безпосередній, і під час переговорів з Москвою сам Хмельницький вважав себе передусім — провідником козацького війська та полишав цареві, як наступникові й замісникові короля, уставляти свої відносини до інших соціальних верств, минаючи гетьманську владу. Сей мотив, що царська влада була необхідним завершенням соціальної будови України, відчувався і в ранніх творах Куліша, приміром в “Чорній раді”*. Почувши ж себе, в варшавських часах, учасником великого історичного діла, здійснюваного московським царем, він відогрів у себе з особливою силою сі зв’язки монархізму і став виступати його апологетом: особливо тих двох просвіщених “великих” деспотів XVIII віку, на котрих звертались жалі українських патріотів: Петра I і Катерини II. Отже, тут теж лежало зерно розходження. Як, з одного боку, Куліш не дарував провідникам української демократії: Шевченкові й Костомарову, їх апологій українського “дейнецтва”, так брав їм за зле їх неприязне і зневажливе становище супроти культурного московського монархізму. Новочасний прихильник західної культури тут подавав аргументи речникам “статочних людей” XVII—XVIII в., що при всіх жалях не могли не цінити того, що дала їм, українській буржуазії, політика сих двох “великих”, укріпивши їх соціальні здобутки на твердих підставах бюрократично-поліційної державності².

¹ Куліш коротко віддав йому реверанс в присвяті поеми “Настуся” 1861 р.: “Наша хата була здавна на всім світі славна. З того давна, як витала короля Степана”.

² Виразно сформулював Куліш свої позви українській демократії в сій справі в примітці до II т. “Истории воссоединения”* (с. 24—26), що лягла навіки “каменем притикання” між ним і українською інтелігенцією. Подаю її нижче в цілості, а тут зазначаю тільки свою думку, що сі погляди стали викристалізовуватись у нього головню з варшавських часів.

Свідомість цього глибокого і безповоротного розходження продиктувала Кулішеві вже в 1867 р., в тодішній його автобіографії* (що мала служити його визитовою картою в галицькій пресі, де він розташовувався тоді, — пояснити, в яких умовах формувалася Кулішева творчість і в чім, і як вона розійшлася з творчістю Шевченка й інших шевченківців) — сю його звісну антитезу Куліша і Шевченка:

“Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Виходить хтось до Куліша у полотняному пальті. “Здорові були!.. А вгадайте — хто?” — “Хто ж як не Шевченко?” (А ніколи не бачив його і намальованого.) — “Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?” і т. д. Тут уже й пішло справдешнє січове балакання, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень.) Почали потім їздити навкруги Києва, рисувати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його нориви ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохався у порядку як до речей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чув від нього. Можна сказати, що се зійшовся низовий курінник-січовик із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою; що втікала на Січ, а з Січі верталась на панські добра гайдамаками; що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня ждала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походив з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру “Малоросійську Колегію”, помагало царіці Катерині писати “Наказь” і завести на Україні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалося і томилося у підданстві в козацького ворога — ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узग्रаниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, оборонюючи Полуденну Русь, Литву й Польщу, а потім волею пішло обороняти Москвіщину. Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу й мушу. Енергія холодна, мовчазна, а проте неборима ні щастям, ні лихом, була і є ідеалом його. Найбільш він показав її проти ляхів, що приязнюючись з Грабовськими й Свідзин-

ськими*, року 1843 написав поему “Україна”, а року 1861 поему “Великі проводи”. Взнавши історію літератури й освіти польської, як, може, ніхто інший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети визволити Русь із-під лядської нахаби”¹.

Куліш не перестав бути прихильником історичної козацької місії. В першій своїй науково-історичній праці — “Первий період козацтва аж до ворогування з ляхами”, написаний в сім часі на підставі польської літератури, він вважав козацтво представництвом одвічного слов’янського громадського життя против лядського насильства, протестом народної української правди против феодально-шляхетської неволі:

“Оце ж, де не задавлено ще на смерть руського духу по староруських землях, всюди там переховув простий люд скарби поезії, що пишно зацвіла на Русі разом з Козаччиною, а тимчасом розбуджений з мертвого сну розум народній скрізь по козацьких українках засвічує убогі каганчики праведної науки і, приникаючи до скривавленої землі своєї, окрива шаную зневажені предківські кости. Годиться ж, миле браття, й нам вивести до ладу початок великого товариства дніпрового, що прихилилося до його всяке живе серце руське, і лицарську завзятість козацьку поставило ідеалом неборимого народнього духу, а правду, за котру козаки боролись з ляхами, зробило собі святим знаменем”².

З того ж часу походить перший варіант Кулішевої “вертепної містерії” — “Іродова морока”. Новішими часами її передруковано з пізнішої, прицензуреної, тому менш інтересної редакції. Я тому вважав потрібним нагадати в отсій книжці, на пам’ятку Кулішевої річниці, сей перший варіант*, післаний ним тоді до Галичини, і тут своєчасно не надрукований з своїх громадських, а не офіціальних цензурних умов. Тут козацтво-гайдамацтво з Запоріжцем-невмиракою на чолі виступає як воїнство Христове, лицарі Духу, яких не можуть перемогти ні чортівські підступи, ні Іродова московська, царська сила. Вони визволяють з кайданів Україну, предвічну Правду, що водила козацтво “на поганство бісурманське і на лядську силу”, з нею вони “таборились на ляхів проклятих”, під її проводом “побили гетьманів пузатих”. Невмирака-Запорожець трощить сухоребрицю Смерть і відкриває нове царство Христове.

Не так яскраво, але в тих же симпатичних тонах змальована козащина і в першій томі “Истории воссоединения”*, що був розширеною переріркою “Першого періоду козацтва”. Козацтво — се народна самооборона, котрою народна маса обстоювала свої права против насильницького панського права (с. 30). Се дійсне лицарське братство, лицарський орден, для котрого

¹ “Правда”, 1868, с. 285–286*.

² Там же, с. 15*.

“релігійне завдання рятувати християн з рук невірних самою необхідністю сполучалося з бажанням здобичі” (с. 97). Ідея неустанної боротьби з мусульманською навалою, перейнята від передтатарських “хоробрих русичів”, була релігією сих людей — не релігійних в церковнім розумінню. Свідомість сього національного обов’язку була “відрадою невідрадного життя” сих подвижників (с. 67). Се була дійсна військова школа, в котрій набирався мужності і широкого світогляду цвіт воєнної верстви “Польської Руси” (с. 111). Се була справжня застава українського життя, його вицвіт, що яскраво буяв на сім вільнім пограниччі:

“Під впливом щодня сподіваних випадків на Україні вироблялися звичаї й обичаї, які не стрічалися по інших краях Польщі й Московської Руси. Українці один час вражають обсерватора глибокою тугою своїх пісень і меланхолією серця, а іншим разом — нахилом до рисковних планів і якоюсь божевільною веселістю, що мовби силкується заглушити велике невимовне горе. Відси трагічна протилежність між зверхньою веселістю і метафоричною тугою — напр., в весільнім обряді, навіть в дитячих уличних грах, що заховали сліди кривавих битв і татарських нападів... Навіжена відвага, бажання хоч хвилевої радості — хоч би тої радощі, яку дає надія на успіх атентату, повне забуття наслідків і індеферентизм до смерті — такі були загальні прикмети характерів, з котрими доводилося мати діло панам-колонізаторам... Повертаючися з запілля, козаки з добичею, торгові люде з рибою, сіллю й чужоземними товарами весело збиралися на ярмарках, де продавалися шкіри диких звірів, убитих в низових уходах; або турецькі сап’яни, здобуті наїздами на підміські очаківські, білгородські, тягинські оселі; або одіж, знята на війні з татарських мурз і турецьких башів; або нарешті коні, зловлені після щасливої бійки з азійськими наїзниками. Тут же кобзарі дзвонили в металічні струни і речитативом, з гомерівськими подробицями описували то втечу козаків з неволі, через безвідні степи, то спалення турецького корабля серед моря і поділ добичі. На понурім тлі, що давав перспективу пограничному життю, перед навислою над українським обрієм хмарою татар і турок весело, гамірно й кольорово грало ніким не стиснене козацьке, хліборобське й міщанське життя. Убожество пограничних селян часто чергувалося з приливами багатства: від урожаю поля, від багатства медового збору, а що над усе було миле українському серцю — від удачних походів на невірних. Босі селянки, жінки, доньки й коханки смуглявих, порохом обсмалених героїв-добичників, з’являлися серед народної юрби в золотоглавих кунтушах, в коралях, котрим ніхто не знав правильної ціни, в золотих намистах, зірваних козацькою рукою з гаремних одалісок. Голосіння за вбитими і забраними до неволі мішалися на п’яних трапезах з радісними викли-

ками добичників та погрозами “обкурити мушкетним димом мури султанської столиці”.

І здавалося пограничникам, що в них і не буде іншого клопоту, крім убожества, що гонило козаків з дому на небезпечний промисел; що не буде іншої біди, крім тої, що завсіди їм грозила з-за могил степових та сторожевих шанців. Але пани, обхопивши своїми маєтками весь схід за Києвом, Каневом, Черкасами, Білою Церквою і далі пограничного від Молдавії Камінця-Подільського, потрохи давали відчувати присутність польського права на Україні. Те, від чого батьки й діди українських осадників тікали з глибини шляхетчини, йшло їх слідами на Україну. З України пересельцям не було куди йти далі — хіба в татарську й турецьку неволю. Лишалось — або піддатися панським порядкам, себто польському панському, так званому княжому праву, або обстоювати за всяку ціну некодифіковану рівноправність. Місцеві умови і тодішня ситуація сприяли сьому другому” (с. 158–161).

Костомаров, відповідаючи на Кулішеві атаки на козаччину, зазначив, що в першому томі “Воссоединения” автор “принаймні на половину зістається попереднім Кулішем, і треба сказати правду, що його перший том — се такий прекрасний твір з історії южноруського краю, що з ним ледве чи може суперничати й якийсь інший щодо таланту автора, способу оброблення й вірності поглядів”¹.

Але треба сказати, що й II том “Воссоединения”*, написаний одним духом за першим², органічно не ріжнився від першого. Козаки для Куліша і тут ще лицарі-праведники, для котрих здобич не була самоціллю, а тільки засобом своєрідного національного будівництва; се була велика творча, охоронна сила, що урятувала українське життя, українську націю, ведучи боротьбу на два фронти, против панського засилля і степової руїни.

Смерть Косинського, напр., викликає у автора такі рефлексії:

“Так згнула малозвісна, але варта пам’яті людина, що зачала криваве діло, яке можна було б назвати столітнім розбоем, — коли б сей розбій не оборонив руського народу від тих, кого заповідано боятися більше, ніж тих, що вбивають тіло³. Та й тим, що вбивають тіло, в особах мусульманських — козацький розбій положив теж не малу перепону в розповсюдженні ісламу і паразитарності татарсько-турецької орди. Значить Косинський має повне право на назву

¹ О козаках, 1878, передр[уковано] в XIV т. “Монографій” (Собр[ание] соч[инений], [кн.] V, с. 619)*.

² Обидва були написані незвичайно швидко, літом і восени 1874 р., і перший — що був переріркою “Першого періоду”, як я вже сказав, — був готов в вересні, том другий в листопаді. Див. Листи до Хильчевського. — “К[иевская] стар[ина]”, 1898, [кн.] I*.

³ Куліш, очевидно, розуміє тут польську єзуїтську пропаганду і взагалі католицьку культуру, що сунула на Україну.

народного діяча, коли не в позитивнім, то в негативнім розумінні¹. Розпочавши столітню боротьбу з польсько-руською² шляхтою, він загальмував поширення антикультурних елементів в нашій відрізнєній³ Русі, а се діло не маловажне, який би не був погляд самого Косинського на наслідки його козакування” (с. 55).

Виясняючи причини козацько-панського конфлікту, Куліш так характеризує психологію козацтва:

“Що почували вони, коли обдарований королівськими листами, який-небудь Немирович в Києві, який-небудь Пенько в Черкасах і под., одбирав у них коней і зброю, розуміється — на законній підставі, та роздавав своїм служебникам... коли він уважав своїм правом забирати міщанські дворища і ґрунта, не дозволяв їм продавати поза своїм присудом мед, не давав ловити рибу і бобрів... — що відчували сі люди, в яких інші люди, хоч би й без яких-небудь особливих мотивів, таки собі з-проста, силкувалися приглушити найкращу прикмету людської природи — підприємчивість? Вони бували роззложені на воєвід, старост і їх намісників не більш і не менш, як за наших часів мешканці лондонського Сіті були б роззложені на саму законну, можливо законну і найзаконнішу владу, яка надумала б спинити їх торговельні операції всупереч основному правилу політичної економії — свободи діяльності. Моє порівняння не повинно дивувати економічно освіченого читача. Коли Гомер, за часів героїчної різанини, міг забороняти жіночому серцю радіти на вид упавших напасників і дивує нас своєю тонкою гуманністю, то чому ж серце перших козаків могло відчувати тільки по-звірячому? Вони теж відчували по-людськи, як кровожадні герої Гомерових поем, і нарушення простого закону справедливості розуміли не гірше імператора Юстиніана або сучасного нам законодавця Європи князя Бісмарка. Не сама тільки користь підіймала їх на привілейованого кривдника, і нема сумніву, що початок нам відомих козацьких війн випередило стільки ж невідомих, скільки було їх між кучерявими данайцями і боговидними земляками Пріама. А коли бійка не вдавалась і грамота з вислою чи приліпленою печатею брала гору над непризною в Кракові або Варшаві автономією престонародної України, тоді побитим і пограбленим лахмітникам доводилося волею чи неволею заглублятися на низ Дніпра пониже Звонця.

Людя, які стратили дворища, батьківську хату, весь свій добуток і навіть сім'ю, не страшне було сусідство орди; відчай надихав

¹ Термінологія, як бачимо, доволі невдала: негативне в розумінні боротьби з ворожою, шкідливою силою, позитивне в розумінні власної творчої, продуктивної діяльності.

² Нагадую, що у Куліша шляхта і магнати — се спольщена Русь.

³ “відрізнєній” від Великої, Московської Русі.

їх рішучістю, котрої не знаходили в своїх серцях радні пани королівські, що за краще вважали платити харач, ніж давати дружну відправу азійській дичі — і от воно, те удалство, що наші історики мають перед публікою як щось саморідне, спонтанне в козаках... Під сим вічним гладіаторством козаків на небезпечній арені між Дніпром і Дністром і Чорним морем ховалася неминуча потреба діяти так, а не інакше, крайня нужда в строгому, грізному значінні сього слова, крилась розпука, що її нема виразу на папері, а виявляється вона тільки лементом. Відси й та вічно стогнуца нота, що характеризує українську народну пісню” (с. 41–43).

З нагоди солоницького погрому автор веде таку розмову:

“Може бути, що читач мій не звернув особливої уваги на ту обставину, що коронне військо в козацькому таборі на Солониці не знайшло багатой здобичі. Тимчасом ся подробиця характеризує як першу, так і всі дальші козацько-шляхетські війни.

Козаків звичайно звать добичниками, і вони були добичниками. Вони навіть у своїх піснях славили добичу на рівні з лицарською честю і славою. Але де ж вони подівали свою здобич?

Скупий, майже аскетичний козацький побут ми вже знаємо. Хліб та вода — то козацька їда: от його конкретний вираз... Козацька одежа вражала всіх глядачів своєю простотою, а навіть обшарпаністю... Козаки не будували твердинь і палат, як польські та польсько-руські пани; до часів Хмельницького не мали спеціально козацьких церков і значить не утримували дорогого духовенства; не витрачали грошей на виховування дітей своїх, як пани на королівським дворі, на магнатських дворах і за кордоном; набувати за гроші маєтки не дозволяло їм саме польське право, а що вони володіли займанщинами, то займанщини сі нічого їм не коштували, крім охорони шаблею та рушницею... Тимчасом історія повна відомостей про козацьке добичництво... Від Синопа і Трапезунда до північних городів Московщини, від берегів Дунаю до східного Балтійського моря людність платила козакам вільну й невільну данину, в міру їх вимог, пожадливості до здобичі і дикої відваги. Де ж вони подівали свої скарби?

Се питання само собою розв’яжеться, коли ми порівняємо “козацький нарід” з “народом шляхетським”.

Послідовністю діянь, властивою людським громадам, і силою консеквенції, котрою як вірна, так і хибна соціальна ідея доходить своєї перемоги або зануку, сі два табори, що не uznавали один за другим назви народу, але називали так себе самі й називалися іншими, мусили вести боротьбу за своє матеріальне й моральне, за своє побутове й політичне існування. Се була боротьба безземельних з землеволодільцями, та ще и такими, що присвоїли собі нечувані по-

літичні права. Пани утримували свої полки або з “кварти”, призначеної з королівських маєтків на т. зв. квартаєне військо, або на свої власні кошти, що збиралися з маєтностей. Навпаки, козаки зброїлись на війну з ворогами християнства, з своїми сусідами-християнами і з самими панами коштом самої своєї здобичі. Їх власне утримання в походах, їх зброю, воєний припас і навіть утримання домашніх в по-лишених в запіллі (“за шеломенем”) хуторах, селах і городах, — все се треба було добути з воєнного промислу, коли не рахувати заробітків риболовних і ловецьких, звичайно бідних” (с. 151–156).

“Для безстороннього і правильного розбору суперечок між законно і незаконно розбійними (разбойничаяущими) людьми треба мати на увазі що слідує.

За юридичними актами українська земля належала шляхті, бо в державній канцелярії без великого розбору панам відмірялися на папері для заселення великі простори від річки до річки, від урочища до урочища, від шляху до шляху — простори, де вже існували слободи людей більш сміливих і підприємчивих, що поклалися на особисті засоби й об’єднували навколо себе людей власними моральними силами. В дійсності ся земля належала козакам, і між них врізувалася шляхта з новими осадниками, часто перекликаними зі слобід інших гербовних панів або негербовних байбузів обіцянками довшої пільги... В часах найбільших станових (класових) успіхів своїх шляхта не могла зрозуміти, що на сій землі, вдруге заселеній після татарського лихоліття руським простолюдом в ім’я своєї персональної свободи, шляхетсько-державний принцип її (шляхти), привілейоване суспільство, латинська народність — тут не підходять. Панські оселі, перемішані з козацькими, тут іншим дихали духом, ніж у глибині шляхетчини, де вже віками закорінилася повна перевага привілейованого народу над непривілейованим. Козацький дух, що легко приймався покірним панським підданим, спочатку виявляв себе тільки утечею відважніших людей з панських сіл до козацьких хуторів і слобід. Але він глибоко проймав маси робочого люду, і особливо поширився по городах та містечках між ремісничою молодіжжю. Козак ставав для простолюду ідеалом людини; козацьке життя ставало для нього ідеалом вільного життя. Можна зміркувати, що козацькі пісні, які й досі не замовкли на Україні, зародилися в тих часах, і тодішній люд, вбачаючи перед собою волю в образі козака, обвинув його тими квітками уяви, що й нинішньому українцеві дорогі спомином про славні часи козаччини і надіями, зв’язаними з її існуванням. Тому ж то козаки, будиши потім менш численними від іншої людності України, завсіди були сильніші від неї, і їх сила зростала все більше через загальну надію добитись і собі такої ж волі за поміччю їх (козаків)” (с. 157–158).

“В (низовій) пустині гніздилася та воля, що давала козакові його вічний епітет. В сі степи приходили козаки для ловецтва й рибальства не тільки з польської України, але і з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилося козацьке братство, де всі були рівні, і провідник, наділений диктаторською владою, носив одяжу, однакову з кожним іншим, а убрати багатий убір не вважалося хвалюватістю і пихою тільки в такім разі, коли його власними руками знято з убитого турчина або татарюги. Се добровільно-жебруще братство заснувало славну Запорізьку Січ, де переховувався воєний припас козацький, була рицарська школа козацької молоді, і ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запоріжжя було прибіжищем і, так би сказати, — загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де б воно не пробувало, називало себе Запорозьким. На Запоріжжя пізніш посилали військові і промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендарів; з Запоріжжя приходили на Україну местники для розправи з так званими душманами, себто душителями народу; Запоріжжя було, так би сказати, капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав весь козацький нарід” (с. 159–160).

Шляхетський дух не міг погодитися на Україні з духом козацьким, тим більше, що шляхтич і козак розуміли свої права і взаємини кожний по-своєму:

“Козак, утікши на волю з-під опіки шляхти (опіка ся мало ріжнилася від того, якою господар звичайно трактує живий інвентар свого хазяйства), цурався всіх одідичених шляхтою понять про державу як охорону вільностей шляхетських, про нерівність людських одиниць наслідком якихось соймових операцій, і навіть про вітчину в розумінні шляхтича, що змусив працювати на себе кілька народностей. Для козака був тільки його рідний край, в розумінні України, залюдненої його родом-племенем і взагалі, як любить висловлюватися українець, — добрими людьми. Він не поважав польських законів, складених без його відому на соймах — де шляхетська партія крутилася коло вибраного короля і виторговувала у нього права і привілеї не тільки для свого стану (сословія) на шкоду інших станів, але і для своїх фамілій на шкоду шляхетського стану. У нього були свої старинні закони — потоптані шляхтою в поневолених нею селах і відроджені в вільнім козацьким суспільстві¹. Щодо віри, то вважаючи на утечу козаків та їх блукання в пустині, що попередило їх розмноження і осілість, хто зна, чи не треба погодитися з старими польськими письменниками, що козаки самі не знали, в що вірували. Догматична частина християнства неминуче була у них “в занедбанні”. Вони знали тільки одно, але знали твердо: що віра у них не шляхетська. Ідучи за наукою Христа, що перейшла до них, на степову Україну більш усною, ніж письменною

¹ Автор посилається тут на копи — громади — віча.

дорогою, вони ніяк не припускали тотожності руського Ісуса з польським Єзусом, котрого іменем пани на городовій Україні розганяли селян з церков і силоміць змушували до унії або католицизму. Вони знали, що їх предки тікали в степи на волю від панів-католиків, і тому пан-католик помалу став для них чимсь таким же антипатичним, як і бісурмен, що набігає на тихі села з луком та арканом, як і жид-рандар, що заїдає селянина під панською опікою” (с. 160–162).

“Супроти шляхти, що все більше впадала в розкіш, виростили противники, страшні самою простотою свого побуту. Тут починалася та сама боротьба, яка йшла на далекім від України острові між розкішними англійськими “кавалерами” і поміркованими в одежі, поживі й обстанові пуританами, — вона хронологічно зійшлася з кривавою Хмельниччиною, хоч ся, одначе, не витримує ніякого порівняння з нею. Контраст обох таборів з сього погляду був разючий, особливо що доторкало паювання здобичі. Польська історія повна гидких сцен сварні між гербованими здобичниками, і ще гидкіших фактів затаювання і розхапування громадських складок. Козаки ж розбійничали задля ремонтування, але не було прикладу кривавої бійки між ними з приводу паювання здобичі. Вони, як рідні чада народу свого, що до “стыднения” перевищили своїх попередників, варязько-руських князів: у тих, як каже “Слово о полку Ігоревім”, брат братові без усякого “стыднения” говорив: “се моє, а то моє же”, і за прислів’ям “в чужій руді великий кусок” називав “мале великим”. А щодо громадського добра, то воно лежало в запорозьких скарбницях без замків, за самою чесністю тих, що за вкрадене кінське путо, що коштувало півгроша, карали свого товариша смертю. Та повернімось до того, чому радіш вірять: розбоям та спустошенням козацьким” (с. 181–182).

З приводу вимушеної від козаків обіцянки перейти з панських маєтків до королівщин, тим, котрі хочуть зістатися при козацькому праві, Куліш завважає:

“Козаки призначили останній термін свого переселення з панських маєтностей на руського Іллю*, але не рухалися з своїх дворищ і хуторів. Батьківські могили, незабутні місця дитячих літ, огнища, наоколо котрих стільки пилось і говорилося¹, зв’язки з множеством людей, з котрими українець взагалі тяжко зживається, а ще тяжче розходиться-

¹ До сього місця автор додає: “Пити для українця зовсім не те, що означається словом хватить. Він запиває потік прирощеної красномовності. Поки він тверезий — скупий на слова, але надхнений оковитою, відкриває приятелеві своє серце з усім багатством чуття, і любо йому стрінати людину, з котрою де-небудь пилось і говорилося. Обмін усім кращим зв’язував між собою українських п’яниць (а хто ж не був тоді п’яницею?). Вони пиячили, можна сказати — по-старогрецьки, пиячили побожно. Огнища, навколо котрих пилось і говорилося, були за се одно предметом прив’язання для козаків, не кажучи вже про містичне значіння печі, заховане в народі від передхристиянських часів”.

ся, — все се приковувало їх до сільських закутків і міст, що стояли під панським і старостинським режимом. Королівські комісари, себто великі землевласники України, зверталися до козаків начебто з лагідною і справедливою пропозицією: перейти куди хоч, кому не подобаються тутешні порядки; але в самій речі вони пропонували їм вигнання. Вони відбирали від козаків не тільки займанщину — за котру батько Наливайко гірко наложив своїм життям, а сам Наливайко — життям багатьох шляхетських осіб; вони разом з займанщиною позбавляли (козака) дуже багато морально набутого, що було для нього цінніше від золота і каменя честна. З людини повної вони хотіли зробити його півлюдиною: відмовляли йому в тих почуттях, що більше, ніж що інше, робили простолюдина такою ж істотою, якою був і сам пан. Нічого сього нема в *Volumina legum*¹, ні в комісарських декретах, ані в фоліантах імітаторів Тацита і Фукідіда. Але воно було незгладимими буквами записано в тих серцях, що не раз були на божому суді, який спіткав нарешті Жовківського². Сим людям — з котрих зовсім не тяжко було наробити Гораціїв Коклесів, Муціїв Сцевол, термопільських Леонідів і навіть Парменіонів... вони пропонували або кинути землю, котру вони захищали і щоденно готові були захищати против орди, або нахилити шию в ярмо, як то робить покірний віл, безплатний і безодвітний робітник. Вимоги морально неможливі. Пани не знали, не знав і вищий над усіх їх Жовківський, які ріки крові потечуть в недалекій будуччині на доказ неморальності панських вимог” (с. 347—348).

“В наших часах до козацтва найбільше подібні чумаки. Уявіть собі чумаків, що з’явилися на ярмарок — загорілі більш, ніж який-небудь хлібороб, запорошені, замазані дьогтем, у лахміттях. Се козаки повернулися з походу. Тижнів за два дивитися — чумаків ніде нема; смагли лиця підголені, білі сорочки і “людська” одежа дає їм зовсім інший вигляд. Чумак поруч з іншими йде до церкви, “пола о полу черкається”, стрівнувшись “про здоров’я питається”. Бачите чумака посеред дітей на осіннім сонечку під хатою: чумак окукоблює або захищає двір проти зими, або оре землю на зиму. Він уже не чумак, і ніхто на нього як на чумака не дивиться цілу зиму. Але приїде весна, кликнуть товариші на селі знаний клич — і вже проважають за село чумацьку валку жінки, діти й родичі. Так і козаки виступають у похід. Козаки — коефіцієнт свого народу — по скінченні поході або після військової ради розтікалися в народі майже безслідно. Але тільки, бувало, запалає маяк на степовій могилі або прийдуть на село вісті від пільної сторожі — о, вже забігали від хати до хати,

¹ Збірник польських законів — соймових ухвал.

² Куліш українізував ім’я Жолкевського, вважаючи його й інших місцевих польських панів українцями зроду.

від коршми до коршми чубаті постаті, і раптом серед сільського майдану заграє військо, представляючи татарський танець або “на взаводи” ганяючи коней. Козаки ладяться “перестріти орду”. Коли ж готується щось важне, прикладом — похід на Волощину, під Тягиню або Килію, тоді військові осаули кінями літали улицями і грімким кличем викликали козаків у похід. Зверталися однаково й до багатих “домонтарів”, у котрих власні “воли чабанні”, власні “коні воронні”, і до убогих гольтяпаків, що “по винницях горілки курили, по броварнях пива варили, по лазнях печі топили, казани шаровали, сажу плечима витирали”... у кого не було “шаблі булатної, пищалі семипядної”, той брав на плече “кияку”, і товариші ним “не гордували”. “Кому Бог допоможе!” — під сим гаслом виступали в похід багаті й убогі, кінні й піші, оружні й “дейнекуваті”. От такий загальний образ того війська, що кобзарі не гірше від Гомера ідеалізували в своїх думках, приподоблюючи козаків до сизих орлів, їх одержу — до макового цвіту, їх зброю — до блискучого золота” (с. 342–343).

Я не пожалував виписок, щоб до певної міри реабілітувати сей історичний твір Куліша, скомпрометований його нерозважними вихватками, про які зараз буде мова нижче. Невважаючи на певні однобічності, помилки і неточності, які йдуть, все збільшуючись, через три томи “Истории воссоединения”, се все-таки твір дуже талановитий і дуже цінний навіть з науково-історичного, дослідницького становища. Куліш використав стару польську історично-політичну літературу — не рухану перед ним; притяг чимало й невиданого документального матеріалу (акти і листи), і в багатьох питаннях виявив глибоку і влучну інтуїцію. Я з великою користю для себе простудіював сю працю тридцять літ тому — спочатку легковаживши їй, за тими зневажливими відзивами про неї, які ходили в українським громадянстві, і щиро поручаю її молодшим поколінням наших істориків. Кулішеві переборщення їм будуть явні; але поруч них вони знайдуть в сих книгах багато вірного й цінного...

Для себе самого, з свого класового становища, Куліш проробив дуже важну і цінну роботу: він глибоко ввійшов в історичний, соціально-економічний процес витворення тої “хуторної” верстви, до котрої себе зараховував — того “городового, кармазинного козацтва”, котрого представником, ідеологом і реформатором себе вважав. Чітко усвідомив і провірив органічні зв’язки, які нерозривно в’язали правицю і лівицю сеї верстви, — її “позитивну” й “негативну” діяльність, як він її називав. Як необхідно культурник-хуторянин, що виривав з-під рук азійської навали степові перелоги, перетворював їх у ріллі й сіножаті, засаджував селами і містами, церквами, монастирями, школами й шпиталями, мусив вправлятися в воєнній спорті і перетворяться в здобичника, для того щоб “ремонтувати” козацьку армату. Як спільна потреба оборони “простих понять справедливости” змушувала

сих “городових” культурників-домонтарів об’єднуватися в одно воєнне братство з гольяпаками-дейнеками і тим самим робити їх такими ж оборонцями людського права і справедливості.

Цілком по-своєму логічно — закінчивши другу книгу “Воссоединения”, він “для спочинку” забрався до викладу своєї хуторської ідеології, котрої перший начерк дав п’ятнадцять літ перед тим в своїх “Листах з хутора”. “Тут сягаю аж до Адама, основателя первого хутора”, — пише він приятелю своєю мішаниною українського і великоруського*, — “и указываю на великие революции в нравственном мире все из-за того, что дурни не тямляют, яке хутор добро”. “А говоря попросту это обзор российской литературы, какова она есть, и указание, какой она могла б быть, коли б была така розумна, як наш дяк Яким Сліпий. Дяка сего выставляю я Аристотелем и Софоклом безграмотного прихода, в котором бездна поэзии среди глубокого невежества. Оставалось только брать растения и цветы в диком виде и пересаживать на садовую почву. Нет, свиней напустили, скот, и сами по-скотски рвали, а не выпалывали. Все погибло, а то, что они создали, ни к чему не годится. Таков смысл книги”¹. Вона вийшла тільки в 1879 р., під назвою “Хуторская философия и уединенная от света поэзия”*. Але зараз же була сконфіскована цензурою, і досі був звісний тільки один її примірник — з Петерб[урзької] публічної бібліотеки*. Куліш включив сюди свою стару “містерію” “Іродова морока” (згаданий вже мною апофеоз запорозького козацтва) — тільки в прицензуреному вигляді, і ще два подібні драматизовані переспіви: книги Йова п[ід] з[аголовком] “Бесіда Старого Розума з Недомислом” і “Пісні Пісень” — під назвою “Хуторянки”, а поруч них кілька публіцистичних статей на культурно-літературні теми з хуторського становища. Книга, таким чином, мала служити ідеологічною надбудовою “історії українського хутора”, як можна б було назвати три томи “Истории воссоединения”.

Але ся хуторська будова самим обідним способом була спрофанована нерозважними, просто таки “озорними” вихватками Куліша в II томі “Воссоединения”, якими він цілком зіпсув усю свою величню відправу і рішучо відвернув українську інтелігенцію від своєї хуторної проповіді і від своєї особи.

Одна вихватка була звернена против Хмельницького. Ми знаємо вже, що Куліш і давніш неприхильно ставився до діяльності “козацького батька” і до традиції про нього. В тім часі його хвилював проект поставлення монумента Хмельницькому в Києві; своїм завданням він ставив знищити репутацію Хмельницького так, щоб унеможливити сей план. Се мало бути зроблено в дальших томах “Воссоединения”, і для документального обґрунтування свого погляду Куліш мріяв про архівну розвідку у Львові, Кракові, Відні, Венеції і т. д., а тимчасом вперед присвятив Хмельницько-

¹ Листи до Хильчевського. — “К[иевская] ст[арина]”, 1898, [кн.] I, с. 138–139.

му маленький екскурсик в II т. (с. 143), з нагоди історії Наливайка. Поставивши його в ряді імен “які, належачи навіть мізерним індивідуальностям, стають гаслом кривавої біди, внутрішніх замішань для багатьох поколінь — таке було ім'я Наливайка; такі були ймення Отреп'єва, Хмельницького, Стеньки Разіна, Мазепи, Пугачова” — Куліш подав до сього таке пояснення:

“Читач може дивуватися, знайшовши “козацького батька” в такім товаристві, але кращого він і не заслужив у тверезого потомства. Він цвітучий наш край повернув у пустиню, засипану попільом і засіяну кістками наших предків. Він надовго припинив успіхи культури в нашій слов'янщині. Він припинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже й полковники, сі герцоги повновласного українського володаря, не вміли підписати великого договору власною рукою”, і т. д.”

Костомарову, з приводу одної допущеної ним неважкої помилки, Куліш закинув органічне нерозуміння української історії як “іноплемянникові”. — “Так-то бывает мудрено писать историю чужого народа”, — завважив він йому в науку (с. 172).

Максимовича — котрого Україна недавно величала з нагоди його ювілею, атестував він як “одного из бездарнейших людей, когда-либо бравшихся за перо литератора” (с. 273).

Але найбільш з'їдливого і погибельного для себе екскурса присвятив Шевченку з приводу його ворожого відзиву про відносини до України Петра і Катерини. Куліш заявив, що український нарід і сама козаччина високо оцінили їх діло в розв'язанні “русско-турецкаго вопроса”, і за те пробачили їм все зло, заподіяне ними козаччині:

“Цар Петро” вдоволити розумну українську Немезиду, і за те козаки не поминали злим його жорстокості, як вони її називали. А ще більше догодила їм цариця, котрої найкраще ім'я — Друга, як се виковано нею на монументі, що вона спорудила Першому. За турчина та за татарина вони не спом'янули їй навіть Коліївщини, що вони так невпопад учинили її іменем, і навіть в жалісних піснях про зруйнування Січі заховали до неї синівську пошану: вона у них там Великий Світ наша мати, а зовсім не те, чим представила її нам півп'яна муза Шевченка.

Знаю, що сі слова на багатьох зроблять некорисне для автора вражіння, і спішу заявити, що для історика слово правди мусить бути дорожше прихильності читачів. В противнім разі наша історіографія (а Шевченко становить оден з її предметів, якого не можна поминути!) не буде нічим краща від польської з її славословіями. Ніхто не написав про Шевченка стільки похвального, скільки автор сеї необробленої книги: але се не перешкоджало йому бачити всі хиби

свавільної (распущенної) музи Шевченка. Як свого часу були потрібні похвали, так тепер треба показати зворот медалі. Коли б було можна всі твори Шевченка без різниці пустити по Україні в дешево розпродаж, саме громадянство ставилось би з лопатою на току критики: дуже невелике число стихів Шевченка воно б збило до своєї житниці, а решта в його очах була б не краща від сміття, що “вітер підіймає з лиця землі”. Відхилення багато з того, що написав Шевченко в гірших своїх часах, було б з боку громадянства актом милосердя для тіні поета, що на берегах Ахеронта тужить про своє колишнє умоїзступленіє. Усе минеться, одна правда зістанеться, каже наше прислів'я.

Звернемось тепер до народної пам'яті про великого поборювача і великої поборювачки одвічних ворогів України. Одна з найсумніших пісень про зруйнування козацького гнізда за Порогами, яку можна назвати козацьким плачем, починається таким повним пошани наріканням на Катерину, яке могли б дозволити собі тільки діти супроти матері, хоч треба сказати, що пісню зложили емігранти. Ось сей початок: “Великий Світ наша мати напуст напустила — Славне Військо Запорозьке та й занастила”.

Варте холодної уваги дослідників народу, що про Б.Хмельницького, сього Олександра Македонського українських літописів, я на власні уха чув в народі ось яку пісню: “Бодай Хмеля-Хмельницького перва куля не минула” і т. д. Тимчасом у всіх піснях, легендах і споминах про Петра і Катерину, які я чув, Перший Імператор і Матушка Цариця (народні назви) не мають ні одного слова підозріння у українського простого люду щодо зради народним інтересам і згадуються з найбільшою пошаною. Шевченко в сім випадку йшов в розріз з українським народом, під впливами зовсім не поетичними. Він “меж детей ничтожных мира” часто був від усіх ничтожнішим...

До сеї примітки вважаю потрібним додати іншу примітку, а саме — чому український простолюду дуже симпатично ставиться до ідеї монархічної влади. Його історична минувшина привела його до переконання, що тільки ся форма правительства запевнює безпечність особи, сім'ї, маєтку, навіть і самої релігії. Гадку сю я висловив ще в 1862 р. ... Тому нема потреби говорити про се широко. Скажу тільки, що зовсім не низьке, так би сказати — пригнетене становище простої людини і не несвідомість його в історії та інших науках змушують його плекати гадку про монархізм як ідеал правди на землі (він так розуміє монархізм). Я міг би навести кілька епізодів, в яких дуже рельєфно виявилася самостійність його гадки про передержащу владу взагалі і зокрема про деяких осіб, але обмежусь заміткою, що проста українська людина хоч стоїть низько на соціальній драбині, але зовсім

не думає, що віддаль між її низом і верхом дуже велика... Вона вважає себе такою важною моральною одиницею, що на її гадку не тільки цар, але й сам Бог може безпосередньо розмовляти з нею. Один чоловік, подорожуючи пішки по Україні для народознавства (давнішим часом, не тепер), балакав зі сліпим кобзарем, здибавши його на ярмарку, і своєю мовою викликав у нім таке високе про себе поняття, що кобзар з наївністю Гомерівських персонажів сказав: “Я хоч простий чоловік, та знаю, хто се зо мною говорить: се або цар, або Бог” (Sic*) (с. 24–26).

Се sic Кулішеве, не моє. Пок[іийний] Антонович, пояснюючи передо мною, ще студентом, свою антипатію до безмежних амбіцій Куліша, послався на се місце як на доказ того, що Куліш був здатен вважати себе Богом — бо ж царське місце тоді було заняте. В досить серйознім тоні висловлена замітка покійного корифея української історії може служити ілюстрацією тої глибокої антипатії, яку викликали в наукових і просто в інтелігентських українських кругах сі манерні, претензійні, незносні паякання Куліша, котрими він зіпсував своє “Воссоединение”. Книга не пішла, від неї відвернулись, про неї не вважали навіть потрібним говорити. Куліш, що по смерті Шевченка кандидував на перше місце в українській поезії, а сею книгою — на першого українського історика, мусив бути вражений невимовно. На жаль, його папери з сього часу мало обслідувані, і ми не знаємо, в якій формі доходили до нього відгомони вражіння від його книги: він сидів тоді на своїм хуторі — мабуть, дописував свою “Хуторну філософію”; але кінець кінцем картина повного провалу його історичного твору мусила перед ним вирисуватися чітко, і він роззлостився так, як тільки міг. А замість того щоб взяти на увагу те, чим він зіпсував вражіння своєї книги: своє общерусство, цареслав'є, чолобиття перед культурною місією польського магнатства (на його думку — зпольщеного українського) — він почав ще більше напирати в головний пункт розходження: оцінку козаччини, і все більше підносив позитивну ролю польського магнатства, з одної сторони, московської монархії — з другої, а понижав козаччину і зводив її на явище цілком негативне. Вона у нього ставала бандою розбишаків, без якої-небудь політичної або національної програми, — саме така, як атестувала казаччину польська шляхта XVII в., з котрою він так твердо полемізував ще в I і II т. “Воссоединения”. Різко, яскраво, драстично сформулював він сей свій новий погляд на козаччину в віршованім посланні Шевченкові (“Останньому кобзареві козацькому”*), писанім 1876 р.:

Не поляже, кажеш, слава?
Отже вмре, поляже,
І унуки те забудуть,
Що дідам розкаже.

Занедбають по-тверезу,
Що по-п'яну снилось,
Ніби воля з панським правом
На Україні билась.
Ні! з порядком господарським
Бились гайдамаки,
Через лінощі — нетяги,
Через хміль — бурлаки.
Не герої правди й волі
В комиші ховались
Та с татарами братались,
З турками єднались.
Утікали в нетри слуги,
Що в панів прокрались
І, влизнувши з рук у ката,
Гетьманами звались.
Павлюківці й хмельничани,
Хижаки — п'яниці,
Дерли шкуру з України,
Як жиди з телиці.
А зідравши шкуру, м'ясом
З турчином ділились,
Поки всі поля кістками
Білими покрились.
Не поляже, кажеш, слава...
Ні, кобзарю, брате!
Прокляла своє козацтво
Україна-мати.
Заробітком розбишацьким
Гордувати стала,
І поеми гайдамацькі
Брехнями назвала.
Все ж бо в них була омана:
Воля, честь, лицарство.
За що світом колотило
Без путя козацтво.
Воля — нищить землю панську,
Честь — людей дурити,
А лицарство — християнську
Кров річками лити¹.

¹ Передрукована в "Творах", т. I, с. 323–324*.

Тоді ж приблизно (може, трохи пізніш), а одночасно з III томом “Восоединения”^{*}, значно слабшим від попередніх (далеко біднішим на фактичний матеріал, вщерть налитим тим балакунством, що потім продовжувалося в “Отпадений”^{*}, і місцями уже оздобленим квітками нового козакофобства), Куліш написав памфлет, а радше — пасквіль на козаччину “Казаци по отношению к государству и обществу”^{1*}, де з великим завзяттям розвивав погляд, виложений у тільки що наведених віршах. Розвивав, з великого запалу, слабо, недорічно, з явними непослідовностями і суперечностями. З одного боку, козаци — се те, що шляхетське суспільство викидало з себе, і всі гріхи його покладаються на них. З другого — ся козаччина XVII в. антиципує всі гріхи нігілізму і комунізму, як вони малювалися в розпаленій уяві Куліша. “На Дніпрі в XVI і XVII в. відбувалися сцени, які жажнули нас в Паризькій Комуні — але часом приводять у захоплення деяких народолобців, під видом молодецької відваги і козацтва” ([кн.] VI, с. 129). За се звеличання “нігілістів і комуністів XVII віку” потягає до відвічальності перед свій трибунал наш “гарячий Куліш” — “наших простонародних гомерів, наших кобзарів, і авторів козацько-розбійничих пісень”. Поезія кобзарська, на його погляд, перенята корчемним хмелем. “Нелюдська різня ляхів — а в тім числі розуміються і всі шляхтичі не козаци — супроводиться нелюдським сміхом над загибллю культурної частини людності під ударами розгуканої п’яної черні та її лукавих привидців”. Так само “сучасне козацьке стихотворство” (се означає сучасну українську поезію) — “не виявляє ні одної гуманної риси — подібно як останній бард козацтва” — себто Шевченко, котрого “Гайдамаки” Куліш цитує на довід такої своєї характеристики (с. 129–131).

Взявши з розгону таку неймовірно високу ноту, Куліш в роздраженій своїй амбіції старався і потім триматися на рівені тої крайне небезпечної для його власної ідеології і неможливої до погодження з об’єктивними історичними даними оцінки козаччини. Його дальші історичні праці: “Отпадение Малороссии от Польши”^{*}, виготовлене в 1880-х роках і доведене до 1654 р., потім “Украинские паны и казаки в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого”^{*}, розпочате друком незадовго перед смертю Куліша і недокінчене, — мали служити ілюстрацією сеї суворой оцінки. Але аналізу фактів і обґрунтування її вони не дають: праці мають характер оповідальний, переповнені нудною балаканиною, загостреною проти козаків і шляхти. В сій стадії свого історичного писання Куліш трактує козаків і шляхту як дві частини одної й тої самої сім’ї (стихії скорше, ніж класи): одна “послушна”, друга “непослушна”, одна править Річею Посполитою, друга стоїть в опозиції; але одна й друга анархістична, не здатна до державного будівництва, тому обидві засуджені історією на політичне зникання і перехід під тверду, деспотичну, але державотворчу владу московських царів та їх служебників.

¹ Надруковано в “Русском архиве”, 1877, кн. 3 і 6.

При всій своїй некультурності Москва, мовляв, брала перевагу над поляками й українцями своїм інстинктом субординації — невважаючи на високу талановитість польського й українського елементу¹.

Сі ж погляди Куліш на різні способи повторює в своїх поезіях 1880-х і 1890-х років, паралельно з своїми “історичними” працями того часу. Перебирати їх в подробицях не варто. Так і тут він обурюється на козацтво як на історичне лихо українського народу і на сучасних “козацьких панегириків”, з Шевченком і Костомаровим в головах, що, мовляв, деморалізують українське суспільство ідеалізацією козаччини і ворогуванням против московської влади — властиво двох їх корифеїв: Петра I і Катерини II, котрим Куліш співав пеани (всупереч Шевченкові), відріжняючи їх з-поміж інших московсько-петербурзьких монархів (котрих він оцінював не високо, а навіть часом і картав їх досить сильно, як Миколу I і його сина, автора указу 1876 р.). Не жалував і “вельможну покозащину” — сучасне українське панство, за його пасивність, вислугування перед московською владою, сліпим послухом і бреханням на дійсних приятелів народу, — але і тут в останнім рахунку винуватив козаччину, що, мовляв, відлучила від народу стару аристократію, “зробила литвою та ляхами”, а на місце її дала свою нікчемну старшину — “утікачів, злодюг, що здобич бойову не паювали — рвали”², і кінець кінцем пішли в московське ярмо.

Народна, селянська маса здавалась йому безвартною, під’яремною, інертною стихією, чисто потенціальною енергією. “Так званий нарід се не вповні нарід — він перебуває тільки в елементарнім або ембріологічним періоді свого буття”³. В минувшині — “він був або мовчазним глядачем боротьби порівнюючи вищих верств, або безпомічним страдником сеї боротьби. Історики, які бажають, аби весь нарід — як се звичайно писалося й пишеться по різних маніфестах — брав діяльну участь в тім релігійнім руху, що вони описують, не повинні забувати, що в тих часах селяни менш мали зносин між собою, ніж тепер; що вони в порівнянні з іншими верствами були ще більшими невігласами, ніж теперішні; що міщани були відтяті від них своїми торговельними інтересами, а козаки — військовими, і повна залежність селянина від землевласника не давала йому можливості поступати власновільно в церковних справах”⁴.

¹ “Душею козацьких походів бували звичайно викинені з монархичного громадянства ті, що потоптали все святе для нього! Такий був Самуїл Зборовський, що йому довели змову з козаками на життя короля Ст. Баторія. Такі були й усі баніти, що, заплутавшись в козацькі бунти, мали вже тільки одно — скидати верховну владу, або те саме — замінити одного монарха на другого. Їх треба вважати “найкрайнішою вольницею”, а зовсім не тих, що запоювали горілкою, задарювали грошима та одежею, або стратили смерть, затыгаючи до козацького війська. Вони дали козацтву його комуністичний та нігілістичний гарт, а не простолюдини, що самі собою були й завсіди будуть монархістами”. “Рус[ский] архив”, 1877, [кн.] III, с. 357.

² Порівняти вище, що Куліш говорив перед тим про козацьке “стыднение” власне при паюванні.

³ “Рус[ский] архив”, 1877, [кн.] VI, с. 125.

⁴ Ист[ория] воссоединения, [т.] III, с. 140.

До духовенства, як верстви, та його історичної ролі Куліш ставився дуже неприхильно — до православного мало що краще, як до католицького. Він високо цінить християнство — в його проповіді гуманності і моралі, але до церкви і духовенства його становище цілком негативне. Він робить виїмки для деяких симпатичних йому осіб: має тут своїх улюбленців, яких не перестає вихвалити — як Івана Вишенського, Йова Борецького, Ісайю Копинського (цікаво для Куліша як великого прихильника західної культури, що його симпатії лежать тут по стороні представників древнього благочестія, а не європеїзованих православних). Але до цілості займає він позицію, подібну до старого полковника Вешняка, що під час переяславських переговорів 1649 р., як каже Мясковський, непочесним іменем нагородив однаково і польських ксьондзів, і “наших попів”.

Що ж дістається як творчий, культурний елемент? Один час Куліш починає висувати як позитивний творчий елемент старе міщанство. Описуючи відновлення православної єрархії в 1620-х рр., він пише:

“Ні, не в народі — не в тій темній, убогій і роз’єднаній класі, яку у нас так часто звуть сим почесним іменем, треба шукати джерел православного руху, що врятувало южноруське громадянство на краю політичної загибелі. Що пани більше шкодили, ніж помагали сьому рухові, доводити се нема більше потреби. Що безземельні добичники козаки, використовуючи для свого промислу і мусульманські і християнські землі, не могли ставитися до релігії інакше, як ставилися розбійники всіх віків і народів, се само собою ясно. Лишаються міські жителі, натуральні хранителі старих святощів, об’єднані наоколо них в релігійно-торговельних корпораціях, в порівнянні з мужиками багаті, в порівнянні з козаками “статочні”, в устах самого правительства “славетні”!.. Довершений ними подвиг тривкості в старім благочесті тим симпатичніший для нас, що не завсіди вони були настроєні героїчно, часто вони хилилися до землі як дерева під подихом бурі; ще частіш уміли їх прихилити на бік римського папи святі люди латинського світу перед очима святих людей світу грекоруського”¹.

Ідучи за своїм оракулом, “Самовидцем” — показачченим міщанином, Куліш підчеркує присутність сих “статечних” міщанських елементів в рядах козаччини — зятягнених туди козацьким терором, а не сподіваними користями козацького стану. Мабуть, сими міщанськими елементами він і пояснює собі, в сій стадії своєї історичної аналізи, те позитивне, що знаходилося в козацькій верстві. Але, кінець кінцем, сам признає, як бачимо, що витривалістю в творчій, культурній роботі міщани не визначались, і замість ближче аналізувати, що позитивного внесла ся міщанська класа в культурне й громадське життя України, зокрема — що позитивного дали сі показаччені

¹ История воссоединения, [т.] III, с. 146[–147].

міщанські елементи в соціальному і культурному житті Гетьманщини, він готов звести всю позитивну роль міщанства на те тільки, що воно не прийняло козацтва, а потягло до московського царства як спасеного якоря української “отроженої” Русі.

Так, кінець кінцем, не знаходячи творчої, конструкційної верстви у українському житті, Куліш сходить на ідеологію героїв, спеціально пророків-поетів як будівничих і культурних провідників тяжких і темних інертних мас, що своєю піснею чи надхненним покликком — як античний Амфіон, змушували сей безвладний матеріал рухатися й укладатися в певну громадську чи культурну конструкцію. Стара Русь, кінець кінцем, зводиться для нього до образу віщого Бояна, що “слово нам тисячелітне через младенці переслав, і немовлят святе насліддя проречистим завітував”, і він блага: “Вселись у нового Гомера, щоб у твої “живі” велично задзвонив!* — Нехай ні торки вже, ні люті берендеї, ні їх одрідде зле й безбожне — козаки, не подають сліпим політикам надії, що вернуться до нас криваві бунчуки”¹. Перше Відродження, XVI віку, втілюється в постаті “З Вишні Іоанна, що й богословством процвітав, і в житті був без обману* — у вічі правду всім казав”². — “Серед бурі й напасті, в розхвильованому житейському морі тільки його пустинний голос — голос на гору одшедшої церкви Христової — покривав стихійні елементи життя в хаотичній боротьбі між собою — давав напрям схибленим з дороги, підбадьорював, потішав — і так дійсно сталося, як пророчив серед бурі”^{3*}. Сімнадцятий вік для Куліша концентрується в образі двох Іовів — Борецького й Зеліза. Вісімнадцятий представляє Сковорода, прославлений окремою поемою* — поетичним переглядом історії української культури — “ума і серця України передовик-репрезентант”⁴. Для своєї доби Куліш, очевидно, претендував на таке місце для себе, і трагедією його життя було се, що він претендував на таку центральну позицію, для котрої зовсім не надавався екстремами своєї вдачі.

Верства, класа тратила для нього значіння перед провідною ролею таких героїв, що мали групувати наоколо себе кращі елементи з усіх верств і силою свого впливу рухати темну і занурену в своїх дрібних інтересах юрбу. Таким чином, культ великих вибранців людства, до котрих він себе зачисляв, кінець кінцем — в зв’язку з піднятою полемікою, заслони в очах Куліша ту історичну верству, з котрою він себе вважав традиційно зв’язаним і спочатку дивився на неї як на свою ближчу базу культурної й соціальної роботи. “Хуторна історія” зісталася незавершеною; “Хуторна поезія” — коло котрої працював Куліш до смерті, лишилася без своєї історичної підстави. В запалі полеміки розгуканий Куліш повідтинав і повідкидав так багато з неї, що, кінець кінцем, не лишилося верстви, а тільки виїмки-провідники,

¹ Дзвін. — Твори, [т.] I, с. 359.

² Твори, [т.] II, с. 309.

³ Ист[орія] воссоединения, [т.] I, с. 318–319*.

⁴ Твори, [т.] II, с. 323.

котрих він вирахував у своїй поемі про Сквороду. Тяжка сокира “безплатного робітника-піонера”, яким назвав себе Куліш в одній з своїх поезій, занадто погуляла в його нестримній руці.

Се відокремлене, на всі боки обгострене становище, витворене різкими і нерозважними випадками на всі боки, було Кулішеві прикре, хоч як він його ідеалізував і оправдував. Становище самотнього пророка, що голосить до народу в пустині чи з гори, як Іван Вишенський, його не вдовольало. Йому хотілось іти на чолі походу свого покоління, кермувати його працею, ув'язувати свою велику культурну працю, що він її весь час провадив, з працею сучасників. Гуртом, толокою орати здичілий переліг українського життя, як він йому уявлявся. Його невгавучою мрією було все — мати свій журнал: не як свою власну крамничку, де можна було зараз, минаючи прикрих посередників, подавати споживачам продукти своєї творчості, — але як організовану й перейняту єдиним планом виробництва спілку. Правда, його авторитарна, ексцентрична натура не дуже надавалась для сього, але він готов був іти на компроміси, в інтересах ширшої кооперації, в інтересах ув'язки.

Ся сторона: як уявляв собі Куліш свою індивідуальну працю в загальнім плані культурного відродження, яке вимежовував їй місце, і як вона дійсно ув'язувалася з працею його сучасників, одним словом — місце індивідуальної роботи Куліша в культурно-національній творчості його доби, се одно з тих завдань, котре мусить бути пророблене чисто річевою аналізою, лишаючи на боці зовнішні конфлікти і безконечні літературні процеси, які йшли від Куліша і до Куліша. Я тут хочу сказати два слова на закінчення про ті форми компромісу, чи загального замирення, які Куліш від часу до часу піднімав чи пробував підняти в інтересах такої широкої, планової кооперації, в ім'я спільного культу українського слова, що було і зісталось, можна сказати, релігією життя Куліша.

Найбільш яскравою і цікавою — бо найбільш відомою досі, являється план закордонного видавництва, що Куліш мріяв заложити на початку 1880-х років в Галичині, стративши надії на можливість мати свій орган в Росії після ославленого указу 1876 року. Різно засудивши насильства Російського царства над українським словом і життям, він покликав тоді земляків до згуртування наоколо нового органу, що задумував він “в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із довбнею безголовий цензор, і за плечима в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель цар”. Стараючись забути суперечки останніх літ, він звеличав початок нового руху в Кирило-Методіївським братстві як спільний вихідний пункт культурно-національної роботи свого покоління (“Історичне оповідання”). Віддав поклін Шевченкові як великому світочові українського відродження, прирівнюючи його появу з приходом Христа (“То була спасенна сила — щирю правду проявила*, очі нам одкрила; крізь туман письменства клятий зерно прозирнула і з занедбаной хати сяєвом сяйнула; і як древле серед ночі

ясна возсіяла, так людські незрячі очі світ во тьмі вбачали”). Привернув до певної міри репутацію козаччини і, відновивши з усякими застереженнями традицію українського життя, закликав горнутися навколо неї:

“До гурту ж, небожата, і великі й малі*. До гурту, паненята з мужичатами! До гурту рятувати святе насліддя — слово! Воно бо скарбівня нашого духа! Воно — великий завіт нашої предківщини. Воно правдиве пророкування нашої будуччини.

Мусимо, любі земляки, заходитись укупі всі живі коло тоєї праці, що започали наші предки варяги й козаки. Вони робили своє національне діло будуючи, як люди віку темного: а ми робитимем своє розмишляючи, яко люди освічені наукою; вони — мечем та кулаччям, а ми пером та лагодою”¹.

“Спогадаймо, браття, про ту годину бідолашню, як під колотнечу за “духовні хліби” замикали і пустошили церкви по руських наших городах, не тільки іновірці, а й самі ті, що називались “благочестивими владниками”. Занедбане, а часом і розпуджене поспільство виходило тоді в поле і під чистим небом слухало церковної науки, на яку спромогались убогі й гонимі благовістувателі. Ми живемо під однаковим гонительством. Коли ж спасенні душі у своїй науковій темноті переховали свято віру предків своїх, як тоді найкраще можна було її зрозуміти, то маючи в руках такі могутні знаряддя до проповідання істини, як наука і література, ми тим паче можемо переховати предківський завіт національної свободи і свобідної совісти.

Нехай же наша сила в нашій немоці совершається. Нехай з нашого серця рине та велика потуга, що нашим польовим благовістувателям не дала підклонитись під замикателів і пустошителів святих церков. Коли завзяті люди меча і полум’я² були нашими предками по кипучій крові, то безбоязнені люди Христової правди — сіль Української землі, тихий світ народу українського, герої християнської любови і самоотверження — були нашими правдивими предками по негасимому духові” (с. 584–585).

І знов виступає теорія українського хутора як останнього незайманого і непохитного прибіжища українського національного життя, що переховує його через время люте до слушного часу. Не розвинена ширше — вона тільки натякає нам на стару ідеологію предківського козацького хутора, що

¹ Передр[уковано] в “Творах”, т. VI, с. 582–583.

² Очевидно, козаки — на іншій місці до них же, очевидно, належать слова: “Наше слово загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, як Москва й не наклонувалась. Загартували ми його і в устах того лицарства, до котрого слалась із зазивами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної. Тож воно служило в боротьбі сили мускульної з мускульною. Тепер наступає для нього час боротьби духу з духом”. — Зазивний лист до української інтелігенції — цитує за “Творами”, [т.] VI, с. 576–578.

зберіг українську національність під час попереднього лихоліття і має послужити джерелом нової культурно-національної праці в сучасності¹.

Як відомо, сі Кулішеві плани не здійснилися. “Благословенні землі”, як виявилось, також не були позбавлені опіки гнобителів духу і лукавих насильників. А Куліш в своїх заходах коло об’єднання земляків до свого нового діла показав себе дуже слабим дипломатом на сторінках своєї “Хуторної поезії”, поруч зацитованого “Зазивного листа”, подиктованого найбільш можливими для нього миролюбними намірами, пустивши цілий ряд прикрих вихваток на адресу не тільки поодиноких осіб, груп і верств, але й цілого українського народу. — Досить було вже того, як він його почастивав, “подаючи йому український переклад Шекспірових творів”, звісною характеристикою: “Народе без пуття, без честі і поваги*, без правди в письменах — звітах предків диких” ...

Всі ці прикмети “гарячого Куліша” давно звісні, і нам нема чого на них спинятись. Натомість інтересно слідити, як серед сих полемічних екстратур все-таки протягається та ідеологічна класова нитка, котру снує Куліш на протязі всієї своєї роботи: ідеологія “статочних кармазинів” хуторян, яку він віднайшов у своїй улюбленій книзі старого завіту: “Самовидця”, і взяв на себе її продовжувати в другій половині ХІХ віку.

Сі кілька ілюстрацій і завважень, які я подав в отсих моїх замітках з приводу нинішнього юбілею, і, на жаль, — в сій хвилі не можу ні продовжити їх, ні поглибити, нехай послужать заохотою до вивчення Кулішевої творчості не в аспекті самої “уєдиненної” індивідуальності його, а в ув’язці з його верствою — в минулому і з його поколінням — в сучасності.

15 січня 1927

¹ “Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав “Хуторною поезією” на знак того, що коли б ні в однім городі і ні в однім селі не знайшлося уже живого зерна до засіву національної ниви, то рука Божа знайде ще його в хуторах, і широко позасіває навіть і жидівське поле на Україні — не тільки те, що підлягає нашим перевертням” — с. 581.

suchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I: Die Iranier in Südrußland. — Leipzig: Markert & Petters, 1923. — 79 р.

с. 163 *hiatus* — з лат.: розрив, прірава.

Введение в курс истории русского языка, 1916, с. 33 [i] д[али] — тут і далі М. Грушевський цитує у власному перекладі та в оригіналі, переказує та посилається на працю: *Шахматов А.А.* Введение в курс истории русского языка. — Ч. I: Исторический процесс образования русских племен и наречий. — Петроград: Типография “Научное дело”, 1916. — 151 с.

Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии средиземноморской культуры, 1920 — йдеться про роботу: *Март Н.* Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидаии средиземноморской культуры // Материалы по яфетическому языкознанию. — Вып. XI. — Лейпциг, 1920. — 54 с.

с. 166 *Звісню теорію Погодіна-Соболевського “роз’яснено” і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва* — йдеться про теорію про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва і Київщини) за часів Київської Русі та неавтохтонність українського населення на цій території. Умовну назву дістала за прізвищами двох найбільш відомих її авторів — М. Погодіна, який у середині XIX ст. уперше висловив ідею про неавтохтонність українського населення на його етнічній території, та О. Соболевського, який у 1880-х рр. підтримав та розвив її, намагаючись обґрунтувати фактами мови аналізованих ним пам’яток давньої писемності. З критикою тенденційних тверджень М. Погодіна і О. Соболевського та з їх спростуванням у різний час виступали М. Максимович, О. Котляревський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, М. Дашкевич, П. Житецький, А. Кримський та інші.

с. 167 *...в своїй останній праці...* — йдеться про роботу: *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. — Петроград: Издание Русского исторического журнала, 1919. — 64 с.

...він каже: “Решительно не могу согласиться с этим положением...” — М. Грушевський наводить цитату зі згаданої праці із с. 12.

с. 168 *...висунув я в своїй студії 1898 р. ...* — йдеться про “Історію України-Руси”, перший том якої М. Грушевський опублікував у 1898 р.

...Валінана Масуді... — йдеться про політичне об’єднання Валінана, згадане у творах арабського історика Аль Масуді.

с. 169 *...на підставі задокументованого ольвійського декрету Протогена...* — йдеться про одну з найяскравіших лапідарних пам’яток — декрет на честь ольвійського багатія і громадського діяча Протогена (жив в останню чверть III ст. до н. е.), який дав у борг Ольвії велику суму грошей для закупки хліба у неврожайні роки, відбудови старих і будівництва нових укріплень, придбання подарунків вождям ворожих племен.

с. 171 *κοινή* — з грец.: койне (загальна народна мова, що виникла на ґрунті панівного діалекту).

Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38. Підпис у кінці статті: *Акад. М. Грушевський*. Там же зазначена дата її завершення: “15 січня 1927 року”.

Машинопис з правками чорнилом й олівцем та друкарськими позначками, зробленими М. Грушевським, зберігається в ІР НБУВ (Ф. X. — Од. зб. 17167. — 59 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навскіс напис “Укр. 774”. Над титулом “В ТРИДЦЯТИ РО-

КОВИНИ КУЛІША” — зроблена М.Грушевським позначка олівцем: “Вгорі, більшим шрифтом”. Нижче олівцем дописана назва: “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Підпис — у кінці статті після дати.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди тридцяті річниці смерті визначного українського письменника, історика, етнографа, літературного критика і перекладача П.О.Куліша (1819—1897). Оpubлікована у спеціальному розділі часопису “Україна”, названому “В тридцяті роковини смерті Куліша”. Через те, що назва розділу стоїть над назвою статті та не відбита рискою, у бібліографії та в історіографії загалом назву цієї статті часто помилково подають із назвою розділу: “В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. Крім цієї статті М.Грушевського, у названому розділі були опубліковані студії: *Житецький І.* Куліш і Костомаров: Недруковане листування 1860—1870 рр. (с. 39—65), *Грушевський О.* Повісті Куліша з середини 1850-х років (с. 66—75), *Студинський К.* До історії зв’язків Куліша з галичанами в 1869—70 рр. (с. 76—93), Перша редакція “Іродової мороки” Куліша (с. 94—104) з передмовою М.Грушевського (с. 94—96). Передмова передрукована: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11. — С. 233—236.

20 лютого 1927 р. відбулось урочисте засідання Історичної секції ВУАН, присвячене П.Кулішу. На ньому виголосили доповіді М.Грушевський (“Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”), К.Студинський (“Куліш і галичани”) та І.Житецький (“Куліш і Костомаров”).

с. 174 ...в Українській академії наук організується спеціальна комісія, яка займеться видаванням листування й іншої спадщини Куліша... — опрацювання спадщини П.Куліша та підготовка його творів і листування до видання складала завдання кількох академічних комісій. Створена наприкінці 1918 р. академічна Постійна комісія для видання пам’яток новітнього українського письменства під головуванням акад. С.Єфремова провадила працю над студіюванням творчості П.Куліша. З 1921 р. співробітники щойно створеної Комісії для дослідів над історією політично-громадських течій на Україні (згодом перейменованої на Комісію для вивчення революційних рухів на Україні) при ВУАН О.Дорошкевич та П.Рулін опрацьовували архівні матеріали П.Куліша під керівництвом голови Комісії того ж таки акад. С.Єфремова. На противагу їм у 1927 р. М.Грушевський створив Комісію для дослідження нової української історіографії, одним із завдань якої було вивчення творчості П.Куліша.

У 1927 р. був опублікований так званий “Кулішівський збірник” — під редакцією С.Єфремова та О.Дорошкевича побачило світ видання: Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видання пам’яток новітнього українського письменства / Українська академія наук. Збірник історично-філологічного відділу. — № 53. — К., 1927. — 200 с.

Також у 1920-х рр. у різних академічних виданнях (“Україна”, “Записки історично-філологічного відділу ВУАН” та ін.) публікувалося листування П.Куліша. Проте корпусне видання його листів стало можливим лише багато років потому, коли вже у незалежній Україні видавництво “Критика” розпочало амбітний проект з підготовки 35-томного Повного зібрання творів П.Куліша, частиною якого є серія “Листи”. Див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи. — К.: Критика, 2005. — Т. 1: 1841—1850. — 648 с.; К., 2009. — Т. 2: 1850—1856. — 672 с.

...Археографічна комісія готує видання його невиданої історичної праці — що мала становити другий том “Матеріалов до воссоединения Руси”, та не була ним

видана... — у 1874–1877 рр. П.Куліш опублікував тритомну монографію “История воссоединения Руси”, з її завершенням у 1877 р. почав публікувати зроблені ним для цієї капітальної студії документальні виписки, яких назбирав на декілька томів. Однак за життя П.Куліша вийшов лише один том під назвою “Материалы для истории воссоединения Руси”, в якому були представлені документи за 1578–1630 рр.

Археографічна комісія УАН одразу після свого створення з подачі І.Каманіна повернулася до ідеї Київської комісії для розбору древніх актів оприлюднити другий том запланованої П.Кулішем документальної збірки. Було вирішено друкувати її під заголовком “Материалы до історії українського козацтва 1626–1639 рр.”, однак здійснити видання не вдалося.

с. 175 ...навпаки, хотів бути “паном на всю губу” — фразеологізм “бути паном на всю губу” П.Куліш вживав неодноразово у кількох творах, зокрема в автобіографічному “Историчному оповіданні”, у романі “Чорна рада”, вертепній драмі “Іродова морока (Святочне представлення на малорусском языке)” та ін. М.Грушевський тут і далі вживає цей питомий вираз П.Куліша.

с. 176 В автобіографічній “Жизни Кулиша” — писаний коли не ним самим, то за його оповіданнями якоюсь дуже близькою йому людиною... — автобіографія “Жизнь Кулиша” написана письменником від третьої особи у серпні 1867 р. Наступного, 1868 року, надрукована без зазначення прізвища автора у 8-ми числах львівського журналу “Правда”. Тут і далі М.Грушевський переказує та цитує з цього видання. Див.: Правда. — 1868. — № 2. — С. 19–21; № 3. — С. 32–34; № 4. — С. 45–46; № 24. — С. 283–286; № 25. — С. 296–300; № 26. — С. 311–312; № 27. — С. 322–324; № 28. — С. 335–336.

...се писала його дружина... — жінкою П.Куліша була Олександра Михайлівна Білозерська, українська письменниця, відома під псевдонімом Ганна Барвінок.

с. 177 ...змалював Куліш у своїй повісті: “История Уляны Терентьевны” — йдеться про одну з повістей трилогії П.Куліша “Воспоминания детства”, що була вперше надрукована П.Кулішем у журналі “Современник” під псевдонімом. Див.: Николай М. История Уляны Терентьевны // Современник. — СПб., 1852. — Т. XXXIV. — № 8. — С. 139–252.

с. 178 ...Орест Ів. Левицький в невеличкім, але дуже змістовнім і влучнім начерку, надрукованім п’ятнадцять літ тому в VIII т. київских “Записок” як передмова до цікавого Кулішевого маніфесту 1862 року (“Украинофилам”)... — йдеться про начерк: Левицький О. Українофилам (Невідомий твір П.Куліша) // Записки Українського наукового товариства у Києві. — Кн. VIII. — К., 1911. — С. 62–68, що передував публікації: Куліш П. Українофилам // Там само. — С. 69–86. Далі М.Грушевський переказує та цитує (у власному перекладі) цей твір П.Куліша з посиланням на дане видання, для уточнення перекладу деякі слова наводить в оригіналі у дужках.

Зацитувавши звісний лист Куліша до Марка Вовчка... — йдеться про лист П.Куліша до Марка Вовчка від 15 березня 1862 р. Див.: Шенрок В. П.А.Кулиш. Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7–8. — Июль–Август. — С. 47–48.

с. 179 ...в своїх “Листах з хутора” 1861 р. ... — йдеться про художньо-публіцистичний цикл “Листи з хутора”, що П.Куліш опублікував у журналі “Основа” у січні–квітні 1861 р. під псевдонімом “Хуторянин”. Див.: Хуторянин. Листи з хутора. Лист I. Лист II. Лист III. Чого стоїть Шевченко, яко поет народний. Лист IV. Про злодія в селі Гаківниці // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 1. — Январь. — С. 310–318; Кн. 2 — Февраль. — С. 227–232; Кн. 3. — Март. — С. 25–324; Кн. 4. — Апрель. — С. 143–156.

Таким Куліш анонімно називає себе в своїм автобіографічному “Історичному оповіданні” ... — “Твори Куліша” вид[ання] львівської “Просвіти”, [т.] VI, с. 387 — йдеться про нарис “Історичне оповідання”, що вперше було опубліковане як передмова до збірки П.Куліша “Хуторна поезія” (Львів, 1882). Тут і далі М.Грушевський наводить цитати за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. VI. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 6. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1910. — 700 с.

...IX том “Записок іст[орико-]філ[ологічно го] відділу Укр[аїнської] академії” в цікавим матеріалом про хуторне будівництво Куліша в попереднього часу (В.Петров. Куліш-хуторянин, 1853–1854) — йдеться про публікацію: Петров В. Куліш-хуторянин (теорія хуторянства і Баївцанський епізод 1853–1854) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Кн. IX. — К.: ВУАН, 1926. — С. 156–184.

с. 186 *ἀριστεος* — з грец.: краший.

с. 187 “Слава козацького батька не засліпила й тоді автора”, — споминає він в 1890-х роках. Він йому противставив у цій поемі (“Великі проводи”, 1861)... — йдеться про написаний П.Кулішем у 1861 р. твір “Великі проводи: поема 1648”, що був вперше опублікований у журналі “Основа” (1862. — Кн. 1. — Январь. — С. 17–70; Кн. 2. — Февраль. — С. 30–81). М.Грушевський цитує написані у 1890-х рр. П.Кулішем коментарі до цієї поеми та сам твір за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

с. 188 Куліш дає таке обґрунтування сьому козацькому аристократизмові... — далі М.Грушевський цитує (у власному перекладі) коментар П.Куліша до його ж поезії “Дунайська дума”. Див.: Куліш П. Дунайська дума, первая половина (1648–1654). Примечания к “Дунайской думе” // Основа. — СПб., 1861. — Кн. 10. — Октябрь. — С. 25–43.

с. 190 ...епілог до “Настусі” ... — М.Грушевський цитує заключні два рядки поеми П.Куліша “Настуся” (частина 6. “Замість епілога до поеми (брату Тарасові на той світ)”), написаної та опублікованої у 1861 р. у журналі “Основа”. Див.: Куліш П. Настуся (поэма, 1648), Ивану Пилиповичу Хильчевському. Примечания к поэме “Настуся” // Основа. — 1861. — Кн. 10. — Октябрь. — С. 1–30; Куліш П. Настуся. Замість епілога до поеми: Брату Тарасові на той світ. Примечания к поэме “Настуся” // Основа. — 1861. — Кн. 11–12. — Ноябрь–Декабрь. — С. 1–16.

...на царську службу до Варшави — у 1866–1868 рр. П.Куліш працював у Варшаві, де був директором відділення духовних справ у комісії внутрішніх справ у Царстві Польському та членом комісії для перекладу польських законів. Остання мала русифікаторський характер, участь в її роботі П.Куліша викликала невдоволення ним у колах польської та української інтелігенції.

...Лист до Хильчевського, 1866 р. ... — М.Грушевський у власному перекладі цитує лист П.Куліша до І.Хильчевського від 11/23 жовтня 1866 р. з Варшави. Див.: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858–1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 87. Упорядником виправлена друкарська помилка зазначеної у першому рядку сторінки.

с. 191 ...дали йому змогу зробити велику заграничну подорож ... — у 1869–1871 рр. П.Куліш подорожував Західною Європою, жив у Венеції, Відні, Празі, Львові.

...інтересні, але, може, перебільшені спомини пок[ійного] Кониського... — йдеться про спогади про П.Куліша у роботі: Кониський О. Споминки. Дмитро Пильчиков // Зоря: Письмо літературно-наукове для руских родин. — Львів, — 1894. — № 4. — С. 92–93. Ці спогади потім були процитовані у студії: Шенрок В. П.А.Куліш. Биографический очерк // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7–8. — Июль–Август. — С. 52–56.

с. 192 *...автентичні панеїрики Куліша його шефові кн[язю] Черкаському з сього часу...* — йдеться про висловлені П.Кулішем у цей час у листах до І.Хильчевського та П.Чуйкевича звеличення В.Черкаського як “незвичайної” та “наймудрішої людини, яку він лише зустрічав у житті”. Див.: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858—1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 86; Федорук О. Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша (Контекст галицького суспільно-літературного процесу 60-х років XIX ст.) // Україна модерна. — 2003. — Ч. 8. — С. 73—106.

...листи Куліша з Варшави 1865—1866 рр. до його приятеля Остапа Вересаю. Шан[овний] видавець сих листів... — йдеться про підготовлену Оленою Пчілкою публікацію: Письма к Остапу Вересаю П.А.Кулиша и Л.М.Жемчужникова / Публ. Олени Пчилки // Киевская старина. — 1904. — Кн. II. — Февраль. — С. 211—228.

с. 194 *...в ранніх творах Куліша, приміром в “Чорній раді”* — історичний роман “Чорна рада” П.Куліш написав у 1845 р., тоді ж у Санкт-Петербурзькому журналі “Современник” були опубліковані п’ять його розділів.

...II т. “Истории воссоединения”... — М.Грушевський посилається на видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 2: От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии в 1620 году. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — 456 с.

с. 195 *...вже в 1867 р., в тодішній його автобіографії...* — йдеться про вже вище згадану автобіографію “Жизнь Кулиша”, надруковану у 1868 р. у львівській “Правді”.

с. 195—196 *...приятнюючись з Грабовськими й Свідзинськими...* — П.Куліш говорить про свої приятні стосунки з родинами поляків, які мешкали в Україні, — літератора, історика і громадського діяча М.Грабовського та бібліофіла, мецената, культурного діяча К.Свідзинського.

с. 196 *...“Іродова морока”. Новішими часами її передруковано з пізнішої, цензуреної... редакції. Я тому вважав потрібним нагадати... сей перший варіант...* — йдеться про передрук “Іродової мороки” з цензурними правками у виданні: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. IV. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 4. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1909. — С. 407—501 (з коментарями). У тому ж числі часопису “Україні”, де була опублікована ця стаття М.Грушевського, побачила світ і публікація: Перша редакція “Іродової мороки” Куліша // Україна. — 1927. — Кн. 1—2. — С. 94—106, де на с. 94—96 була передмова М.Грушевського до безцензурної “Іродової мороки”. Передмова передрукована: Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2008. — Т. 11. — С. 233—236.

...в першій томі “Истории воссоединения”... — тут і далі М.Грушевський посилається, переказує та цитує у власному перекладі видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. — СПб.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1874. — 363 с.

“Правда”, 1868, с. 285—286 — М.Грушевський цитує видання: Жизнь Кулиша // Правда. — Львів, 1868. — № 24. — С. 283—286.

Там же, с. 15 — М.Грушевський цитує працю П.Куліша, опубліковану без підпису: Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Правда. — Львів, 1868. — № 2. — С. 14—15 (робота повністю була опублікована у “Правді” у числах 1—17, 25—35).

с. 198 *...II том “Воссоединения”...* — далі М.Грушевський, помічаючи відповідні сторінки, кілька разів поспіль посилається, переказує та цитує у власному перекладі (із зазначенням у дужках поруч з перекладом деяких оригінальних виразів та пояснень

окремих висловів П.Куліша) вже згаданий другий том тритомної праці “История воссоединения Руси” видання 1874 р.

О козаках, 1878, передруковано в XIV т. “Монографій” (Собр[ание] соч[инений], [кн.] V, с. 619) — М.Грушевський посилається на статтю М.Костомарова “О козаках (по поводу статьи П.А.Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадах “Русского архива”, изд. 1877 года)”, що була вперше надрукована у журналі “Русская старина” (1878. — № 3), а згодом увійшла до XIV тому “Исторических монографий” (СПб., 1881). При цитуванні М.Грушевський послуговувався її перевиданням. Див.: Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования: В восьми книгах. — СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1904. — Кн. 5. — Т. 14.

Див. Листи до Хильчевського, — “К[иевская] стар[ина]”, 1898, [кн.] I — тут і далі йдеться про публікацію: Письма Кулиша к И.Ф.Хильчевскому. 1858—1875 // Киевская старина. — 1878. — Кн. I. — Январь. — С. 84—149.

с. 203 ...на руського Іллю... — день пам’яті Ілі Руського, або Ілі Муромця, — 1 січня.

с. 206 ...пише він приятелєві своєю мішаниною українського і великоруського... — М.Грушевський цитує лист П.Куліша до І.Хильчевського від 28 листопада 1874 р.

Вона вийшла тільки в 1879 р., під назвою “Хуторская философия и уединенная от света поэзия” — йдеться про видання: Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1879. — 305 с. Її зміст був таким: I. Почему русская пресса мало содействует размножению в обществе умных и добродетельных людей. II. Просветительный элемент в глухом захолустье. III. Иродова морока. Святочное представление на малорусском языке. IV. Замена университетских лекций народоизучением. V. Поэтический протест одного древнего народа против другого. VI. Возможность поднять из упадка нравственные способности общества. VII. Беседа Старого Розума з Недомыслом, святочное философствование на малорусском языке. VIII. Хуторянка, святочная оперетта на малорусском языке”. Див.: Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього // Українська бібліографія. — Вип. 2. — К.: Держвидав України, 1929. — С. 49—50.

Упорядником виправлена друкарська помилка дати виходу даної книги (1879 замість помилкового 1897 року).

...один її примірник — з Петерб[урзької] публічної бібліотеки — книга і далі зберігається у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург, РФ).

с. 209 Sic — з лат.: так, саме так. Підкреслює, що попередній вислів не є помилкою.

...“Останньому кобзарєві козацькому” ... — вірш П.Куліша вперше надрукований у харківській газеті “Южный край” у 1885 р. під назвою “Кобзарєві”.

с. 210 Передрукована в “Творах”, т. I, с. 323—324 — М.Грушевський цитує вірш за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

с. 211 ...одночасно з III томом “Воссоединения” ... — йдеться про видання: Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. — Т. 3: Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. — М.: Издание товарищества “Общественная польза”, 1877. — IV, 374 с. Далі М.Грушевський цитує дану працю у власному перекладі.

...продовжувалося в “Отпадении” ... — йдеться про тритомну працю П.Куліша “Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654)”, що вийшла у Москві як томи “Чте-ний в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” у 1888—1889 рр.

...“Казакі по отношению к государству и обществу” — йдеться про видання: Кулиш П. Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. —

Кн. III. — С. 352–368; Кн. VI. — С. 113–135. М.Грушевський цитує дану працю у власному перекладі та посилається на відповідні сторінки (у дужках).

Його дальші історичні праці: “Отпадение Малороссии от Польши”... — назва праці П.Куліша виправлена упорядником. У М.Грушевського було “Отделение Малороссии от Польши”.

...“Украинские пань и казаки в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого”... — йдеться про працю: Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Русское обозрение. — М., 1895. — Январь. — С. 298–322; Февраль. — С. 610–632; Март. — С. 92–136; Апрель. — С. 642–682; Май. — С. 179–205.

с. 214... “Вселись у нового Гомера, щоб у твої “живі” велично задзвонив! — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “Молитва Боянові, “соловеві старого времени”” зі збірки “Дзвін” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — С. 359.

“З Вишні Іоанна, що й богословством проувітав, і в житті був без обмана... — тут і далі М.Грушевський цитує поему П.Куліша “Грицько Сковорода. Староруська поема” за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. 2. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 2. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1909. — 559 с.

“Серед бурі й напасті, в розхвилюваному життєвському морі... як пророчив серед бурі” — цитата з роботи П.Куліша наведена у перекладі М.Грушевського.

...Сковорода, прославлений окремою поемою... — П.Куліш писав поему “Грицько Сковорода. Староруська поема” у 1890-х рр. (написав дві пісні, третю не завершив).

Ист[ория] воссоединения, [т.] I, с. 318–319 — упорядником виправлена друкарська помилка у посиланні на том даної праці П.Куліша (у першодруку помилково був вказаний т. III).

с. 215 ...“То була спасенна сила — щирю правду проявила... — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “На двадцяті роковини великого похорону”, що був опублікований у збірці “Хуторна поезія” (Львів, 1882).

с. 216 “До гурту ж, небожата, і великі й малі... — М.Грушевський тут і далі цитує твір П.Куліша “Зазивний лист до української інтелігенції” зі збірки “Хуторна поезія” (Львів, 1882) за виданням: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. VI. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 6. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1910. — 700 с. (опублікована на с. 566–586).

Упорядником виправлені допущені у першодруку помилки у бібліографічних посиланнях (число тому “Творів” та сторінки).

с. 217 Досить було вже того, як він його почастував, “подаючи йому український переклад Шекспірових творів” звісною характеристикою: “Народе без пуття, без честі і поваги... — М.Грушевський цитує вірш П.Куліша “До рідного народу, подаючи йому український переклад Шекспірових творів”, що був опублікований поруч із “Зазивним листом до української інтелігенції” у збірці “Хуторна поезія” (Львів, 1882).

В двадцять п’яти роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження

Перша публікація: Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 3–17. Підпис у кінці статті: *Акад. М. Грушевський*. Дата не зазначена.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.

Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)